

"You are not going to get peace with millions of armed men. The chariot of peace cannot advance over a road littered with cannon."

লিখকৰ আন আন কিতাপ :

ভুলিকাৰ প্ৰাণ

দৃষ্টি — গল্পসংগ্ৰহ।

আশাৰ বালিচৰ

ভাৱৰ আৰু নাই — নাটক।

শ্ৰীযুত বীৰেন্দ্ৰ কুমাৰ ভট্টাচাৰ্য্য

“বামধেনু প্ৰেছ”—গুৱাহাটী।

ককাইদেউ,

গুৱাহাটীত পঢ়ি থকা অৱস্থাতে আপুনি মোক প্ৰৱন্ধ পাতি
লিখিবলৈ সদায় কৈ আছিল। আপোনাৰ অনুপ্ৰেৰণাই মোক যথেষ্ট
শক্তি যোগালে। কিতাপখন আপোনাৰ হাতত দিলো। কেনে হ'ল
কব নোৱাৰিলো। ভাল হৈছে যদি আপুনি নিশ্চয় ভাল পাব—নহয় ?

আপোনাৰ

প্ৰফুল্ল কুমাৰ বৰুৱা

কবলগীয়া

প্ৰথম প্ৰকাশ

১৯৬১ চন।

প্ৰকাশক :

হিমাচল প্ৰকাশ।

পৰিবেশক :

নিউজপেপাৰ এজেন্সী,

বৰ্ডিং বড, শিৱসাগৰ।

মুদ্ৰক :

লখিমী প্ৰেছ,

ডিব্ৰুগড়।

মূল্য ১১০ টকা

‘বুদ্ধ গয়া কিমান দূৰত’ খন লিখা তিনিবছৰমানহেই হল। ভালেখিনি দিন অসমৰ প্ৰখ্যাত প্ৰকাশক এজনে প্ৰকাশ কৰিম বুলি নি পেলাই থলেগৈ। কিতাপতো প্ৰকাশ নহলেই — পিছলৈ চিঠি, এলপ্ৰেচ টেলিগ্ৰাম একোৰে উত্তৰ নিদিয়া হল; পাণ্ডুলিপিখনো ওলোটাই নিদিয়া হল। উপায় নাপাই টুকুৰাটুকুৰ কাগজবোৰ গোটাই মেলি আকৌ এখন পাণ্ডুলিপি কৰিলো। এনেতে হিমাচল প্ৰকাশে প্ৰকাশ কৰাৰ দায়িত্ব লোৱাত কিতাপখন দিলো। নানান কথাৰ কাৰণে কলিকতাৰ প্ৰেছলৈ নপঠাই কিতাপখন ডিব্ৰুগড়ৰ প্ৰেছ এটাত শ্ৰীমহেশ্বৰ চুতীয়াৰ জৰিয়তে দিয়া হল। কিন্তু এবছৰৰ ভিতৰতো কামৰ বিশেষ একো অগ্ৰগতি নেদেখাত পুনৰ ডিব্ৰুগড়ৰে লখিমীপ্ৰেছত কিতাপখন দিয়া হল। লখিমী প্ৰেছে অৱশ্যে কিছু কষ্ট স্বীকাৰ কৰি সোনকালেই কিতাপখন উলিয়াই দিলে। তাৰ কাৰণে লখিমী প্ৰেছৰ মালিকৰ ওচৰত চিৰকৃতজ্ঞ হৈ বুলো।

বুদ্ধ গয়া কিমান দূৰত নামটো বীৰেন বৰকটকীৰ কবিতা এটাৰ পৰা ললে। ইয়াত যুগে যুগে কেনেকৈ শান্তি প্ৰতিষ্ঠাৰ কাৰণে এটা যত্ন চলি আহিছে সেই কথা দেখুৱাবলৈ যত্ন কৰিছে। কিমান দূৰ পাৰিছে। কব নোৱাৰো। সেইটো পঢ়ুৱৈ সমাজে বিচাৰ কৰিব। প্ৰকাশকৰ হাতত আৰু প্ৰেছত পৰি থকা অৱস্থাতে কঙ্গো আৰু বাৰ্লিন সমস্যাৰ দৰে জটিল সমস্যাৰ উদ্ভৱ হল। গতিকে সেইবোৰৰ কথা উল্লেখ কৰিব পৰা নগল। মোৰ আকৌ ভয়েই লাগিছিল—‘বুদ্ধ গয়া কিমান দূৰত’ প্ৰেছত থাকোতেই বাৰ্লিন সমস্যাৰ পৰা যুদ্ধ লাগি বমা পৰেইনেকি ?

পাণ্ডুলিপি নকল কৰা! কামটো কৰি দি কেইবাগৰাকী ছাত্ৰীয়ে মোক
সহায় কৰি দিছিল। তেওঁলোকলৈ মৰম থাকিল। সহকৰ্মী নিত্য গগৈ,
প্ৰদীপ শইকীয়া, মিহিৰ বৰুৱা আৰু বীৰেণ বৰকটকীৰ পৰা বহুত ধৰণৰ
সুবিধা আৰু সহায় পাইছিলো। তেওঁলোকলৈ আন্তৰিক শলাগ আগবঢ়ালো।
ছাত্ৰ প্ৰমথ শৰ্ম্মাই ওপৰৰ আখৰ কেইটা লিখি দিছিল। তেওঁলৈও মৰম
আগ বঢ়ালো।

সামৰণি আধ্যায়টো লিখোতে বঙালী কিতাপ এখনৰ পৰা আভাস
লৈছিলো। কিতাপখনৰ বিষয়বস্তু মোৰ কাৰণে গধূৰ হ'ল। তথাপিহে
হোলোং গছত বাহ লবৰ এটা চেষ্টা চলাইছিলো। পঢ়ুৱৈ সমাজে মৰমেৰে
কিতাপখন চালে ভাল পাম।

শিৱসাগৰ কলেজ,

শিৱসাগৰ।

শ্ৰীপ্ৰফুল্ল কুমাৰ বৰুৱা।

অগ্ৰকথা

পৃথিবীত জানো শান্তি প্ৰতিষ্ঠা হৈছে? পৃথিবীখন উতলাহে
হৈ পৰিছে। বিশ্বশান্তিৰ কাৰণে আমি মুখলৈ চাই থকা বৰমূৰীয়া শক্তিসমূহ
তেনেই স্বাৰ্থান্বেষী হৈ পৰিছে। যদিও ঠায়ে ঠায়ে বিশ্বশান্তিৰ নামত বৈঠক
বহিছে তথাপি বৰমূৰীয়া শক্তিসমূহক শান্তিৰবাণীয়ে অনুপ্ৰাণিত কৰিব পৰা
নাই। জন ফ'ষ্টাৰ ডালেছে এবাৰ কৈছিল যে আধ্যাত্মিকশক্তিৰ অবিহনে
কোনো নীতিকেই স্থায়ী বুলি ক'ব নোৱাৰি। বৰমূৰীয়া শক্তি সমূহৰ এই
আধ্যাত্মিক শক্তিটোৰ অভাৱ হৈছে। বৰমূৰীয়া ৰাষ্ট্ৰসমূহৰ স্বাৰ্থ বমুহুখী
যদিও মূলতে দুটা, — ৰাজনৈতিক আৰু অৰ্থনৈতিক। এই দুয়োটা স্বাৰ্থলৈকে
ইন্ধন যোগাইছে গোটেই পৃথিবীখন শাসন কৰা মনোভাৱে। ১৯১৪ চনৰ
আগতে জাৰ্মেনীৰ এনে এটা ভাৱে মহাসমৰ মাতি আনিছিল। দ্বিতীয়
মহাসমৰৰ গুৰিতো তেনে এটা কাৰণেই আছিল। আজিও আমেৰিকা
আৰু ৰুছৰ এনে এটা ভাৱে যুদ্ধ মাতি নানিলেও যুদ্ধৰ বিভীষিকা দেখুৱাইছে।
এই বিভীষিকাই চুড়ান্ত ৰূপ লয় স্পুটনিক আৱিষ্কাৰৰ লগে লগে। এনে
এটা বিভীষিকাবে আৰম্ভ পৰিস্থিতিত মানুহৰ উন্নতি, আত্মাৰ উন্নতি কেনেকৈ

আশা কৰিব পাৰি! পাশ্চাত্যৰ দেশসমূহৰ প্ৰাচ্যৰ দেশ সমূহক নিজৰ নিজৰ গঙীলৈ (Block) টানি নিয়াৰ এটা চোকা প্ৰচেষ্টা চলিছে। গোপী শকত হলে জয়লাভৰ আশাও স্থনিশ্চিত। এনে ধৰণৰ প্ৰচেষ্টাই শান্তি কেতিয়াও আনিব নোৱাৰে। “মানৱ সমাজে যেতিয়ালৈকে যুদ্ধতেই সকলো-বোৰ শক্তি প্ৰয়োগ কৰিব তেতিয়ালৈকে স্থায়ী শান্তি হোৱা অসম্ভৱ।” [ৰকেট আৱিষ্কাৰৰ পিছত সততে যুদ্ধ নহবও পাৰে।] এনে এটা যুদ্ধৰ পৰিস্থিতিৰ মাজত শান্তিৰ বাণী আৰু পঞ্চশীলা শলিতা শুকাই যোৱা প্ৰদীপ যেন লাগে। ভাৰতে শান্তি বিচাৰিছে, ইন্দোনেচিয়াক শান্তি লাগে; ব্ৰহ্মদেশক শান্তি লাগে, চীনক শান্তি লাগে (?)। কিন্তু শান্তিৰ কাৰণে ক’বা এই চিঞৰ-বাখৰবোৰ অৰ্থহীন প্ৰলাপ নে সঁচাই ইয়াৰ কিবা মূল্য আছে? এপিনে যুদ্ধৰ কাৰণে প্ৰৱল প্ৰচেষ্টা, আনপিনে শান্তিৰ কাৰণে প্ৰৱল আকাঙ্ক্ষা। কাৰ জয় হ’ব, কাৰ পৰাজয় হ’ব সেই কথা সঠিককৈ কৈ দিব নোৱাৰি। তাৰ বিচাৰ ভবিষ্যতৰ হাতত।

‘বুদ্ধগয়া’ কিমান দূৰত? নাজানো। বুদ্ধগয়া আমি পামগৈ নে নাপামগৈ ক’ব নোৱাৰো। কিন্তু যুগে যুগে যে একশ্ৰেণী মানুহে বুদ্ধগয়া পাবৰ কাৰণে অসীম চেষ্টা চলাই আহিছে তাৰ কথা বুৰঞ্জীয়ে কয়। প্ৰত্যেক ঠাইতে বাজ্জনৈতিক সংঘাতৰ যুগতো কিছুমান দাৰ্শনিকৰ জন্ম হৈছিল। এই দাৰ্শনিক সকলৰ আদৰ্শই শান্তিকামী ৰাষ্ট্ৰ এখন গঠন কৰাত সহায় কৰিছিল।

‘বুদ্ধগয়া’ শান্তিৰ প্ৰতীক। এই ঠাইতে বুদ্ধই জ্ঞান প্ৰাপ্ত হৈছিল। এই বুদ্ধগয়াৰ পৰাই শান্তিকামী বৌদ্ধ ধৰ্ম বিগ্ৰহ ঠায়ে ঠায়ে বিয়পি পৰিছিল। আজিৰ যুগতো এক সংখ্যক মানুহে ‘বুদ্ধগয়া’ৰ পিনে খোজ ল’ব খুজিছে। অৰ্থাৎ শান্তি প্ৰতিষ্ঠাৰ কাৰণে আপ্ৰাণ চেষ্টা চলাইছে তেওঁলোকৰ কৃতকাৰ্য্যতা জনতাৰ কাম্য।

বুৰঞ্জীৰ বুকুলৈ সোমাই যাওঁ। বিভিন্ন শ্ৰেণী আৰু একো একোটা জাতিৰ মাজত বাজ্জনৈতিক দমনৰ কাৰণে অবিয়াঅৰি লগা কথাটো

সভ্যতাৰ সমানে পুৰণি। ই হামুৰবিৰ দিনৰে। হামুৰবিৰ চেমিটিক গোপীৰ বজা আছিল। সভ্যতাৰ বুৰঞ্জীলৈ চেমিটিক বিলাকে এটা বিশেষ দান দি গৈছে। হামুৰবিৰ দিনতে চেমিটিক বিলাকে ইজিপ্ত আক্ৰমণ কৰে। কিন্তু খ্ৰীঃ পূঃ ১৬০০ ত ইজিপ্তত এটা আন্দোলন হয়। এই আন্দোলনে চেমিটিক বিলাকক ইজিপ্ত এৰি আহিবলৈ বাধ্য কৰায়। যথমাছ তৃতীয় আৰু এমিন’কাই তৃতীয়ই ইজিপ্তৰ সীমা ইউফ্ৰেটচলৈকে বঢ়ায়। ইয়াৰ পিছৰ কালছোৱাত আৰ্যাবিলাক শক্তিশালী হৈ উঠে। [সবু সবু কিছুমান গোপীৰ মানুহৰ কথা বাদ দি ঘাই শক্তিৰ কথাহে কৈছো।] এই আৰ্যাবিলাকে বুৰঞ্জী গঢ়ি তোলাত এটা ডাঙৰ অংশ গ্ৰহণ কৰে। সিহঁতে ক্ৰমান্বয়ে চেমিটিক, ইজিপ্তিয়ান আৰু এচিৰিয়ান বিলাকক পৰাস্ত কৰি এখন বিশাল সাম্ৰাজ্য গঢ়ি তোলে। ইয়াৰ পিছৰ কালছোৱাত গ্ৰীক আৰু পাৰ্চিয়ান বিলাকৰ মাজত হোৱা যুদ্ধই বুৰঞ্জীৰ ভৰাল চহকী কৰে। পাৰ্চিয়ান আৰু গ্ৰীকবিলাকৰ মাজত হোৱা যুদ্ধৰ কথা হিবডটাই লিখিব পৰা জনা যায়। প্ৰথমবাৰ মাৰাথন যুদ্ধত পাৰ্চিয়ান বিলাক পৰাস্ত হয়। কিন্তু ইয়াৰ পিছৰ বাৰ জেৰেক্সচে ৪৮০ খ্ৰীঃ পূঃত পুনৰ গ্ৰীচ আক্ৰমণ কৰে। স্পাৰ্টান বিলাকে সহায় কৰা সত্ত্বেও এইবাৰ থাৰ্মপীলেৰ যুদ্ধত গ্ৰীকবিলাক পৰাস্ত হয়। এই যুদ্ধতে লিঅ’নিডাচৰো মৃত্যু হয়। খ্ৰীঃ পূঃত গ্ৰীকবিলাকে পুনৰ শক্তি গোঁটায় আৰু চেলেমিচৰ যুদ্ধত পাৰ্চিয়ান বিলাকক নিগাজিকৈ পৰাস্ত কৰে। অৱশ্যে থাৰ্মপীলেৰ যুদ্ধত স্পাৰ্টাৰ একাগ্ৰতা আৰু লিঅ’নিডাচক মৃত্যুবৰণ কৰিবলৈ পঠিৱা কথাই বুৰঞ্জীবিদ সকলৰ মনত কিছুমান সন্দেহ জগাইছে। আনহাতে সমালোচকৰ মতে হিবডটাইৰ বুৰঞ্জীখনো এফলীয়া হৈছে। বুৰঞ্জী কেতিয়াও প্ৰচাৰ ধৰ্মী হ’ব নেলাগে। এইখিনিতে বুৰঞ্জীবিদৰ লক্ষ্য কেনেকুৱা হোৱা উচিত সেই সম্পৰ্কে এটা মতামত তুলি দিয়া হ’ল:

“বুৰঞ্জীবিদ সকলৰ মনত কোনো ব্যক্তিগত বিদ্বেষ ঠাই পোৱা উচিত নহয়। যি সকলৰ তেনে বিদ্বেষ আছে

তেওঁলোক নিন্দাৰ পাত্ৰ । খুচিছাইডেচে বোলে ক্লিঅ'নক
বেয়া পোৱা কাৰণেই সমসাময়িক ৰাজনৈতিক বুৰঞ্জীৰ
অশুদ্ধ বৰ্ণনা দিয়ে । তেওঁ মানুহজনক বেয়া পাব পাৰে
কিন্তু সেইবুলি বুৰঞ্জী ৰচনাত তেওঁ অশুদ্ধ বৰ্ণনা অৱ-
তাৰণা কৰা উচিত নাছিল ।”

সেই যুগৰ পৃথিবীখন উতলা আছিল । সেই উতলা পৰি-
স্থিতিৰ মাজতো নৈতিকতাৰ বাণী আবু জ্ঞানধৰ্মী কথাই গা কৰি উঠিছিল ।
সেইবোৰ নিৰীক্ষণ কৰাই কিতাপখনৰ উদ্দেশ্য ।

ইহুদীবিলাক

প্ৰথমে আমি ইহুদীবিলাকৰ কথা কব পাৰো । ইহুদীবিলাক
চেমিটিক জাতীয় । চিৰিয়া, এচিৰিয়া আৰু বেবিলনৰ ৰাজনৈতিক বুৰঞ্জীৰ
লগত তেওঁলোকৰ সম্বন্ধ আছে । কিন্তু ৰাজনৈতিক উত্থান-পতনৰ পিনৰ
পৰা আমি তেওঁলোকক চাব নোখোজে । তেওঁলোকে অন্য ধৰণেৰে
বুৰঞ্জীত নাম জিলিকাই ৰাখিছে । তেওঁলোকে বহুমূলীয়া সাহিত্যৰ সৃষ্টি
কৰিছে, জ্ঞান-বিজ্ঞানৰ কিতাপ লিখিছে । তেওঁলোকৰ আটাইতকৈ ডাঙৰ
দান হৈছে “অ'ল্ড টেষ্টামেণ্ট”খন । ইয়াত তেওঁলোকৰ মতবাদ বোৰ
একত্ৰিত কৰা আছে । এই ইহুদী সাহিত্যৰ সৃষ্টি হৈছিল খৃঃ পূঃ
৪ বা ৫ ত । তেওঁলোকৰ মাজত এক শ্ৰেণীৰ মানুহ আছিল । তেওঁ-
লোকক প্ৰফেট বুলিছিল । মানৱসমাজৰ ক্ৰমবিকাশত এই প্ৰফেট বিলাকৰ
দান অদ্বিতীয় ।

ইহুদীবিলাক বৈশিষ্ট্য থকা জাতি । এইছ জি ৰেলছৰ মতে
ইহুদীবিলাক বুৰঞ্জীৰ নতুন সৃষ্টি । ৰজা, ধৰ্ম্মমন্দিৰ এইবোৰৰ প্ৰতি তেওঁলোকৰ
আনুগত্য নাছিল । কেৱল লিখিত শব্দৰ শক্তিৰ বলেৰে বহুতো ধৰণৰ

মানুহৰ একত্ৰীকৰণৰ ফলতেই এই জাতিৰ জন্ম হৈছিল। এই কথাষাৰে সাহিত্যই ৰাজনীতিৰ ওপৰত পেলাব পৰা প্ৰভাৱৰ কথা কয়। সাহিত্য আৰু জ্ঞানে ইহুদী জাতিক ধ্বংসৰ মুখৰ পৰা ৰক্ষা কৰিছিল। লগতে তেওঁলোকৰ সভ্যতা ৰক্ষা কৰিছিল বুলি কলেও বেছি কোৱা নহব। খৃঃ পূঃ তিনিব পৰা পাঁচলৈকে ইহুদী বিলাক ৰাজনৈতিক সংঘাতৰ যুগত বাস কৰিছিল। আৰ্য্যবিলাকৰ আক্ৰমণত তেওঁলোক তেনেই জুৰুলা হৈ পৰিছিল। কিন্তু তেওঁলোক সম্পূৰ্ণ ৰূপে ধ্বংস হৈ নগল। আনহাতে ইতিহাসৰ পাতত ইহুদীজাতিৰ নাম তেজ ৰঙা আখৰেৰে লিখা হৈ বুল। ইয়াৰ একমাত্ৰ কাৰণ হ'ল ইহুদীজাতিৰ বাইবেলখন। বাইবেলখন পৃথিবীৰ আটাইতকৈ পুৰণি বৈপ্লৱিক সাহিত্য। ইহুদীজাতিয়ে বাইবেল সৃষ্টি কৰা বোলাতকৈ বাইবেলেৰে ইহুদী জাতিৰ সৃষ্টি কৰিলে বোলা কথাষাৰ শুদ্ধ হ'ব। বাইবেলখনত কিছুমান অনুপ্ৰেৰণাদায়ক আৰু চিৰস্থায়ী মূল্যৰ কথা আছে। ইহুদীবিলাকে এই কথা বিলাক, এই আদৰ্শবিলাক সম্পূৰ্ণ পাঁচ শতাব্দী জুৰি বলা কঠোৰতা আৰু শোষণৰ ধুমুহাৰ মাজতে। আখৰে আখৰে পালন কৰিছিল। উপকাৰ হল। ইহুদী বিলাক কেৱল বুৰঞ্জীৰ বুকুত জীয়াই নাথাকিল; তেওঁলোকে বুৰঞ্জীক নতুনকৈ গঢ়ো দিছিল।

ইহুদীবিলাকৰ চিন্তাধাৰা কেনেকুৱা? — তেওঁলোকৰ মতে ঈশ্বৰ মন্দিৰত নাই। ঈশ্বৰ এজন। সেইজন হৈছে সাধুত। আৰু ধৰ্ম্মনিষ্ঠাৰ ঈশ্বৰ। মন্দিৰত ঈশ্বৰক ৰাখিলে মন্দিৰ ভগাব লগে লগে ঈশ্বৰো নোহোৱা হৈ পৰে। স্বৰ্গত তেওঁক কোনেও চুব নোৱাৰে। ঈশ্বৰৰ ওপৰত থকা বিশ্বাসে সমাজ খন বান্ধি ৰাখে। ই একত্ৰীকৰণৰ এটা ডাঙৰ শক্তি। ধৰ্ম্ম মনাটো কৰ্তব্য, নমনাটো দোষ। এই আধ্যাত্মিক শক্তিটোৰ কথা বাদ দিলে ভাৰতত থকা 'অনৈক্যৰ মাজত ঐক্য'— এই কথাষাৰো কিবা কিবা যেন লাগে। ইহুদীবিলাকৰ দৰ্শন কোনো ৰাজনীতিজ্ঞৰ সৃষ্টি নহয়। ইয়াক প্ৰচাৰ কৰিছিল প্ৰফেটশ্ৰেণীয়ে। এই দৰ্শনে ৰাজনীতি

আৰু সমাজকো চুইছিল। তেওঁলোকৰ জীৱন দৰ্শন সেই যুগত অত্যন্ত বৈপ্লৱিক আছিল। এই দৰ্শনে সাধাৰণ মানুহৰ ওপৰত বেছি গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছিল। যিটো যুগত সমাজখন পুৰোহিত আৰু মন্দিৰ প্ৰধান আছিল, সেইটো যুগত পুৰোহিত শ্ৰেণীক নেওচা দি সাধাৰণ মানুহৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিয়া কথাটো সচাই বৈপ্লৱিক। ধনিক শ্ৰেণীৰ অৰ্থনৈতিক প্ৰাধান্যৰ বিৰোধিতা কৰি জনসাধাৰণৰ উন্নতি বাঞ্ছা কৰাৰ কথাও প্ৰফেটবিলাকৰ বাণীত প্ৰকাশ পাইছিল। অৱশ্যে চহকী দুখীয়াৰ পাৰ্থক্যটো দূৰ কৰাৰ ভাৱ প্ৰফেট বিলাকে ঈশ্বৰৰ ওপৰতে এৰি দিছিল। তেওঁলোকে কৈছিল যে শোষণ কৰাৰ কাৰণে ধনিক শ্ৰেণীক ঈশ্বৰে শাস্তি দিব। কিন্তু তথাপিহে এই যুগত জনসাধাৰণৰ কাৰণে কৰা চিন্তা নিতান্তই মৰ্ম্মস্পৰ্শী। সেই যুগটো আছিল অন্ধবিশ্বাসৰ যুগ, দাস্যপ্ৰথাৰ যুগ, অন্ধবিশ্বাসৰ নামত বলিদানৰ যুগ। ইহুদীবিলাকে এইবোৰৰ পৰা আঁতৰি আহি এটা নতুন শক্তিৰ অৱতাৰণা কৰিছিল। সেইটো হৈছে 'নৈতিক আবেদন'ৰ শক্তি। এই নৈতিক শক্তিৰ দ্বাৰাই ইহুদীবিলাকে মানৱ সমাজৰ বিবেক জগাই তুলিব পাৰিছিল। তেওঁলোকে পুৰোহিত শ্ৰেণীক নিন্দা কৰিছিল। অন্যায়ভাৱে ধন উপাৰ্জন কৰাৰ সমালোচনা কৰিছিল, আৰু বাধ্যতামূলক শ্ৰমৰ বিৰোধিতা কৰিছিল। এই প্ৰচলিত মতবাদবিলাকৰ বিৰুদ্ধে তেওঁলোকে সাহিত্যও ৰচনা কৰিছিল।

গ্ৰীকবিলাক

ইহুদীবিলাকৰ লগে লগে গ্ৰীকবিলাকৰ কথাও উল্লেখযোগ্য। গ্ৰীক দাৰ্শনিক সকলৰ অৱদান ইহুদীবিলাকতকৈ কোনো গুণে কম বুলিব নোৱাৰি। 'ইহুদীবিলাকে মানুহ আবু ঈশ্বৰৰ মাজত এটা পোনপটীয়া সম্বন্ধৰ সূত্ৰ বিচাৰি উলিয়াবলৈ যত্ন কৰিছিল। আনহাতে গ্ৰীক দাৰ্শনিক সকলে মানৱ মনক এটা নতুন পোহৰেৰে আবু এটা নতুন মানস শক্তিয়ে গঢ় দিছিল।'

গ্ৰীকবিলাকক গভীৰ মনৰ মানুহ বুলি ক'ব পাৰি। কাৰণ তেওঁলোকেই প্ৰথম গণতান্ত্ৰিক শাসন প্ৰচলন কৰে। পেৰিক্লছে গ্ৰীক গণতন্ত্ৰৰ শলাগ দহোখন মুখে লৈছে। কিন্তু দৰাচলতে গ্ৰীকগণতন্ত্ৰ দোষ মুক্ত নাছিল। "এখন দেশ আধা মুক্ত নাগৰিক আবু আধা দাস লৈ কেতিয়াও জীয়াই থাকিব নোৱাৰে।" এইষাৰ আব্ৰাহাম লিঙ্কনৰ কথা। এইষাৰ কথা গ্ৰীচদেশৰ ক্ষেত্ৰত খটুৱাব পাৰি। গণতান্ত্ৰিক শাসন ব্যৱস্থাতো গ্ৰীচদেশত দাস আছিল। গ্ৰীচদেশৰ গণতন্ত্ৰৰ কথা প্লেটাই ধেমালিতে কৈছিল যে এথেনিয়ান গণতন্ত্ৰত দাসবিলাকো গৰাকীৰ সমানেই মুক্ত। গ্ৰীক গণতন্ত্ৰ বহুতোপিনৰ পৰা দোষযুক্ত

হলেও এই ব্যৱস্থাত চিন্তাশক্তিৰ স্বাধীনতা আছিল। গ্ৰীকবিলাক সমসাময়িক অইনবিলাক জাতিতকৈ কম যুদ্ধপ্ৰিয় আছিল। গতিকে তেওঁলোকৰ দিনত যুদ্ধৰ পৰিস্থিতিৰ কিছু শাম কাটিছিল। তাৰ ফল স্বৰূপে চিন্তাশীল জীৱনে (intellectual life) গা কৰি উঠিছিল। খ্ৰীঃ পূঃ ৬ শতিকাত গ্ৰীচদেশত এটা দাৰ্শনিক শ্ৰেণীয়ে ঠন ধৰি উঠিছিল। এই দাৰ্শনিক শ্ৰেণীৰ মানসিক গঠন প্ৰথৰ আছিল। তেওঁলোকে কোনো কথাৰ অন্ধৰ দৰে মানি ল'ব নুখুজিছিল। প্ৰত্যেকটো কথাৰ যুক্তিতৰ্কৰ মাজেদি গৈহে তেওঁলোকে মানি লৈছিল। তেওঁলোকে প্ৰত্যেক কথাৰ বৈজ্ঞানিক দৃষ্টিভঙ্গীৰে চাইছিল। এই দাৰ্শনিক শ্ৰেণীক জ্ঞানপিপাসু বুলি জানিছিল।

চক্রেটীছ

পৰিচয় :— খ্রীঃ পূঃ ৪৬৯ত গ্ৰীচদেশত চক্রেটীছৰ জন্ম হয়। তেওঁৰ দেউতাক আছিল স্থাপত্য বিদ্যাৰ এজন কাৰিকৰ আৰু মাক আছিল ধাই (midwife)। মাকৰ পৰাই বোধকৰোঁ চক্রেটীছে মানৱসেৱা কৰা গুণটো আহৰণ কৰিছিল। দেখিবলৈ চক্রেটীছ তেনেই বেয়া আছিল। ছুগীচাপৰ, লেতেৰা, চেপেটা নাক, ডাঙৰ পেট আৰু ডাঢ়িৰ বননি গজা এখন মুখ— এয়ে আছিল চক্রেটীছৰ চেহেৰা। একো লাগ বান্ধ নাছিল। গৰমতো, জাবতো চক্রেটীছ সদায় উদংগাবেই আছিল। তেওঁ কেতিয়াও জোতা নিপিন্ধিছিল। তেওঁৰ থকামেলা ধবণ-কাৰণ দেখি এনেকৈ কোৱা হৈছিল যে এটা যদি ভূতাকো সেই অৱস্থাত বখা হয় সি তেতিয়াই পলাই যাব। কিন্তু চক্রেটীছৰ এই কুংসিং চেহেৰাটোৰ মাজত লুকাই আছিল জুইৰ নিচিনা এটা সাহসী মন, তেওঁৰ আপচু মুখখনত ফুটি উঠিছিল এটা উজ্জল ভাষা। সেইটো সত্যৰ ভাষা। চক্রেটীছৰ সাহসৰ দৰে সাহস জগতত বিৰল। হাঁহি মুখে এগিলাচ বিষ খাই মৰিব পৰা উদাহৰণ বুৰঞ্জীত নিচেই কমহে ওলাব। চক্রেটীছৰ প্ৰিয়শিষ্য ক্ৰিট-ই তেওঁক বন্দীশালৰ পৰা পলোৱাৰ

ব্যৱস্থা কৰি দিছিল। চক্রেটীছ পলাই নাছিল। সত্যৰ কাৰণে তেওঁ মৃত্যু বিচাৰিলে। লিচিয়াচে এখন দীঘল আৱেদন পত্ৰ লিখি চক্রেটীছক দেখুৱাইছিল আৰু ওকালতিৰ অনুমতি বিচাৰিছিল। চক্রেটীছে নালাগে বুলি কলে, কাৰণ চক্রেটীছৰ মতে :—

“ব্যৱসায়িক ভাবে প্ৰতিবন্ধাত পুৰুষৰ অভাৱ পৰিলক্ষিত হয়। ই চিচিয়ানিয়ান জোতাৰ নিচিনা, পিন্ধিলে খাপ খাই পৰে অথচ কাপুৰুৱালিৰ চিন বুলি পৰিগণিত হয়।”

চক্রেটীছৰ সন্মুখত দুটা পথ আছিল। এটা যুজাবুৰ আনটো দাৰ্শনিকৰ। চক্রেটীছে পিচৰটো বাচি ললে। লাভ হল। যুদ্ধ বিগ্ৰহত মজি থকা শাসনকৰ্ত্তাসকল যুগৰ পাতত হেৰাই গল। চক্রেটীছ জীয়াই থাকিল, পৃথিৱীয়ে জ্ঞানৰ পোহৰ পালে। চক্রেটীছে অটল ভাৱে সাধুতাত বিশ্বাস কৰিছিল। তেওঁৰ মতে প্ৰকৃত জ্ঞানৰ যোগেদি সকলো মানুহে সাধুতা বিচৰা উচিত। এই জ্ঞান ন্যায় পৰায়ণতাৰ যোগেদি পাব পাৰি। তেওঁৰ আত্মাৰ ওপৰত বিশ্বাস ৰাখিছিল। চক্রেটীছ আছিল প্ৰকৃততে জনতাৰ মানুহ। গভীৰ জ্ঞানে তেওঁক সমাজৰ পৰা পৃথক কৈ বিশেষ কিবা এটা বুলি ভাবিবলৈ শিকোৱা নাছিল। তেওঁ জ্ঞান ঘৰৰ চাৰিবেৰৰ ভিতৰত স্তমুৱাই ৰখা নাছিল। হাটে-বজাৰে মানুহৰ মাজত যুক্তি তৰ্কৰ যোগেদি তেওঁ জ্ঞানৰ কথাবোৰ কৈ ফুৰিছিল।

এয়াৰ কথা আছে। যি সকলে জ্ঞানৰ দেৱীক সেৱা কৰিব খোজে সেইসকলে বিয়া-বাক কৰাই বৈষয়িক জঞ্জালত সোমাব নেলাগে। চক্রেটীছৰ গাত কথাষাৰ নাখাটে। চক্রেটীছে বিয়া কৰাইছিল দুবাৰ। প্ৰথম গৰাকীৰ পিনৰ পৰা দুটা আৰু দ্বিতীয় গৰাকীৰ পিনৰ পৰা এটা পুত্ৰসন্তান তেওঁৰ আছিল। তথাপিহে তেওঁ জ্ঞানৰ টোপোলা এৰি থৈ গৈছে। ৩৯৯ খ্রীঃ পূঃ ত গ্ৰীচৰ শাসনকৰ্ত্তাসকলে ৭০ বছৰ বয়সত তেওঁক বিষ খুৱাই মাৰে। এয়া চক্রেটীছ মানুহজনৰ চমু চিনাকি।

চক্রেটীছৰ ওৱৰণা

“আসক্তিহীনতাৰ সাধনাত অভিজ্ঞ গ্ৰীক মনিষীসকলৰ সৰ্ব্বোত্তম আবু আদিতম জনে পোন প্ৰথমে কয় যে তবোৱাল অথবা ‘টাইম মেচিনৰ’ সহায় নোহোৱাকৈ মানুহৰ মুক্তি হব পাৰে”— [আৰ্ণল্ড টয়নবী]

গ্ৰীকসকলে বোধকৰো বুজিছিল যে তবোৱালে শান্তি দিব নোৱাৰে। আনহাতে টয়নবীয়ে কোৱাৰ মতে তবোৱালবাহী ত্ৰাণকৰ্ত্তাই, (Saviour with sword) যেনেকৈ মুক্তি দিব নোৱাৰে তেনেকৈ অতীতক আদৰ্শায়িত কৰি চাবলৈ শিকিলে ‘উটপিয়া’ৰ সৃষ্টি কৰিলেই শান্তি বা মুক্তি আহিব নোৱাৰে। এইটো ‘আকেয়িক-ফিউচাৰিষ্ট’ সূত্ৰ। এই সূত্ৰই এইহ, জি, ৱেলছৰ ‘টাইম মেচিন’ বোলা কিতাপখনত ঠাই পাইছে। কিছুমানে অতীতৰ ভাল বেয়া বিচাৰ নকৰি অতীতক গৌৰৱায়িত কৰে আবু অতীতৰ বুকুত জাপ দিয়ে। এই খিনিতে বুৰঞ্জীবিদ খুচি ডাইহৰ এয়াৰ মন্তব্য উল্লেখ কৰিব পাৰি :

“মানুহে নিজ দেশত ঘটনাঘটনাৰ লীৰ বুৰঞ্জীকে আনে যিদৰে লিখিছে তেনেকৈ গ্ৰহণ কৰে। লিখা কথাবোৰ পৰীক্ষা কৰি নাচায়। বাস্তৱিকতে মানুহে সত্যৰ অনু-সন্ধানৰ বাবে পৰিশ্ৰম কৰিবলৈ টান পায় আবু আনে প্ৰস্তুতি কৰা সিদ্ধান্তকে নিৰ্বিবাদে গ্ৰহণ কৰে।”

পেলপনিচিয়ান যুদ্ধৰ পিছত গ্ৰীচদেশৰ ৰাজনৈতিক পথাৰ তেনেই খৰাং হৈ পৰে। খ্ৰীঃ পূঃ ৩৩৮ত মেচিডনিয়ান বিলাকে গ্ৰীচ জয় কৰিছিল; অৱশ্যে ডেমছথেনিচে গ্ৰীক স্বাধীনতা ৰক্ষা কৰিবলৈ আপ্ৰাণ চেষ্টা চলাইছিল। এই কালছোৱাত গ্ৰীক বিলাকৰ তবোৱাল ভোটা হৈ পৰিছিল, আনহাতে তেওঁ-লাকৰ মগজুৰ ছোক বাঢ়িছিল। এইছোৱা গ্ৰীক জাগৰণৰ যুগ। গ্ৰীক বিলাকৰ এই

কালছোৱাক ভাবতবৰ্ষৰ গুপ্তযুগৰ লগত বঢ়িয়াকৈ বিজাব পাৰি। এই যুগতে গ্ৰীকজাতিৰ চিন্তাধাৰা আৰু কলাকৃষ্টিৰ পোহৰে পৃথিবী উদ্ভাসিত কৰে।

এই জাগৰণৰ যুগটোৰ কথা কবলৈ যাওঁতে প্ৰথমে পেৰিক্লছৰ কথা কবই লাগিব। পেৰিক্লছে এথেন্সক গঢ় দিছিল, গ্ৰীক গণতন্ত্ৰক গঢ় দিছিল। “এথেন্সে পৃথিবীত এটি নতুন অৱদান দিব”—এইয়াৰ কথা পেৰিক্লছে কোৱা কথা। ৰাজনৈতিক সংগঠনৰ লগে লগে তেওঁ এথেন্সক মানসিক গঢ়ো দিছিল। তেওঁৰ ৰাজসভাত কাৰিকৰৰ পৰা আবন্ত কৰি দাৰ্শনিক, নাট্যকাৰ আদি সকলো বিভাগৰ মানুহ আছিল। তেওঁলোকক শিক্ষাৰ স্বৰ্গ-বচনা কৰিবলৈ পেৰিক্লছে উদগনি যোগাইছিল। এইখিনি সময়তে গ্ৰীচ দেশত তৰ্ক প্ৰণালীয়ে গঢ় লৈছিল। এইটোও গণতান্ত্ৰিক ন্যাসন পদ্ধতিৰ এটা অৱদান বুলিব পাৰি। আগেয়ে আলোচনা আবু মীমাংসাৰ পৰিধিটো বজা আবু পুৰোহিতৰ মাজত আৱদ্ধ আছিল। কিন্তু এই কালছোৱাত আলোচনা আবু মীমাংসাৰ ক্ষেত্ৰ আছিল ডাঙৰ ডাঙৰ সভা ঘৰবোৰ। ইয়াৰ বুকুতে জীপ লৈ কিছুমান নতুন নতুন ব্যৱস্থাও গঢ়ি উঠিছিল। যেনে :—এনে ধৰণৰ আলোচনাত অংশও গ্ৰহণ কৰিবলৈ সদায় বিষয় বস্তু লাগিব, বিষয়বস্তু আয়ত্ত কৰিবলৈ যাওঁতে সদায় জ্ঞান আহৰণ কৰা হব। ইয়াৰ ফলত এটা দাৰ্শনিক শ্ৰেণী গঢ়ি উঠিছিল। তেওঁলোকক “চফিষ্ট” বুলিছিল। জ্ঞান সম্পৰ্কে তেওঁলোকৰ মাজত অৰিয়াঅৰি হৈছিল। এনে ধৰণৰ তৰ্ক-বিতৰ্কৰ যোগেদি তৰ্ক প্ৰণালী, ভাৱধাৰা বেছি পূৰ্ণ আবু গভীৰ হৈছিল।

এই কালছোৱাতে চক্ৰেটীছৰ নিচিনা দাৰ্শনিকৰ জন্ম হয়। চক্ৰেটীছৰ কথা কোনে নেজানে? তেওঁ এটা নতুন যুগৰ সূচনা কৰিছিল। চক্ৰেটীছৰ যুগত জীয়াই থকাৰ কাৰণে প্লেটই গৌৰৱ অনুভৱ কৰিছিল। চক্ৰেটীছৰ শিষ্য বহুত আছিল। প্ৰতিক্ৰিয়াশীল এৰিষ্টফেনে তেওঁৰ “ক্লাউড” বোলা নাটকখনত চক্ৰেটীছক সমালোচনা কৰিছিল। তথাপিহে চক্ৰেটীছ যে গ্ৰীকদৰ্শনৰ

এজন শ্রুতি আছিল সেইকথা কোনেও নহয় বুলি কব নোৱাৰে। বহুতো মানুহে তেওঁক বেবি লৈ তেওঁৰ বক্তৃতা শুনিছিল। গ্ৰীচৰ ৰাজনৈতিক অৱস্থাই চক্ৰেটীছৰ মনলৈ হতাশাৰ আনি দিছিল। তেওঁৰ ডাঢ়িয়ে গোফে ভৰা মুখখনৰ অন্তৰালত লুকাই আছিল মানবীয় দয়া আৰু সবলতা। জ্ঞানীয়ে জ্ঞানৰ জহ নকৰে। চক্ৰেটীছও কৰা নাছিল। তেওঁ জানিছিল যে তেওঁ নিজে নেজানে—(I know that I do not know)। তেওঁ আছিল “Wisdom’s amateur not its professional”—“নিজকে জানিবলৈ যত্ন কৰা” (Know thyself)। এইটোৱেই আছিল তেওঁৰ দৰ্শনৰ মূল সূত্ৰ। চক্ৰেটীছৰ দৰ্শনে ৰাষ্ট্ৰকো চুইছিল। প্ৰচলিত গ্ৰীক শাসন ব্যৱস্থাৰ তেওঁ বিৰোধী আছিল। এখন আদৰ্শ ৰাষ্ট্ৰ কেনেকুৱা হব পাৰে? যিখন ৰাষ্ট্ৰৰ বুদ্ধি আৰু নিষ্ঠা ছয়োটাৰে সংমিশ্ৰণ হয় সেইখনেই আদৰ্শ ৰাষ্ট্ৰ। নিষ্ঠা কেতিয়াও তথাকথিত ধৰ্মৰ ভেটিত নগজে। যিখন দেশত চৰকাৰ এটা মাথোন বেমেজালি, য’ত চৰকাৰে ‘শাসন কৰে কিন্তু সহায় নকৰে, আদেশ দিয়ে কিন্তু আগবঢ়াই নিনিয়ে’ সেইখন দেশৰ চৰকাৰক মানুহে কিয় মানিব? য’ত আদৰ্শ নাই, ত’ত খান-খেমালীয়ে গা কৰে। শাসন যন্ত্ৰৰ গুৰিত এমথা মানুহ থাকিলেই শাসন ভাল নহয়। সমূহীয়া শাসনত ভুল বেছি হয়। জ্ঞান নথকা আৰু বেছিকৈ কথাকোৱা শাসন কৰ্তাৰ শাসন কেতিয়াও ভাল নহয়। শাসন কাৰ্য্য চলাবলৈ উচ্চ ভাব-আদৰ্শৰ প্ৰয়োজন। প্ৰকৃত জ্ঞানীজনে নেতৃত্ব নললে সমাজৰ বা দেশৰ পতন অনিবাৰ্য্য। ইয়াৰ পৰিণাম কি সকলোৱেই জানে। এদল মানুহে তেওঁক হত্যা কৰালে। তেওঁৰ দোষ আছিল তেওঁ হেনো গ্ৰীক ঈশ্বৰক অপমান কৰিছিল। গ্ৰীক ডেকা বিলাকৰ মন কলুষিত কৰিবলৈ যত্ন কৰিছিল। তেওঁলোকৰ আদেশমতেই চক্ৰেটীছ বিষ খাই মৰিল। তাৰ বৰ্ণনা প্লেটাই অতি অন্তৰস্পৰ্শী ভাৱে দিছে। মৃত্যুৰ সময়তো তেওঁৰ শান্তকামী মনটো এবাৰ ভৱকৈ জ্বলি উঠিছিল। যেতিয়া সকলোৱে তেওঁক বেবি কান্দিছিল তেতিয়া তেওঁ কৈছিল — “মোক শান্তিত মৰিবলৈ দিয়া”। দোষ

নহলেও চক্ৰেটীছৰ এটা ভুল হৈছিল। সেইটো হৈছে — “তেওঁ কথাবোৰ মানুহে শিকিব পৰাতকৈ আগেয়ে শিকাইছিল।” চক্ৰেটীছ এজন যুঁজাৰুও আছিল। সেই কাৰণে বোধকৰোঁ তেওঁ আদৰ্শৰ কাৰণেও যুঁজিব পাৰিছিল। প্ৰতিভাৰ বলত তেওঁ প্ৰখ্যাত হৈছিল। নিষ্ঠাৰ কাৰণে তেওঁ মৃত্যু বৰণ কৰিছিল। পৃথিবীত সম্পূৰ্ণ সৎ মানুহৰ স্থান নাই।

“বিশ্ব বুৰঞ্জীৰ অন্ধকাৰ যুগত তেওঁৰ জীৱন এদাল সোণালী বেখা।”

প্লেটো

পৰিচয় :—বিছুমানৰ মতে প্লেটোই পাশ্চাত্যৰ প্ৰথম দাৰ্শনিক। তেওঁৰ আগতে দৰ্শন বা দাৰ্শনিক যে নাছিল এনে নহয়। প্লেটোই প্ৰথম দৰ্শনক সম্বন্ধ কৰিছিল আৰু বিভিন্ন বিষয়ক চুই যোৱা ভাব-ধাৰাক পদ্ধতিমূলক কৰিছিল — এই কাৰণেই তেওঁক বোধকৰো প্ৰথম দাৰ্শনিক বুলি কোৱা হয়।

আমাৰ ববীন্দ্ৰনাথৰ দৰে প্লেটো আছিল অভিজাত্য পৰিয়ালৰ লৰা। গতিকেই অভিজাত্যৰ দোষ গুণবোৰ তেওঁৰ শিৰে শিৰে বৈ আছিল। চহকী ঘৰৰ লৰা আছিল কাৰণেই চক্ৰেটীছৰ দৰে তেওঁ হাতে বজাবে গৈ জ্ঞান বিলাব পৰা নাছিল। প্লেটোই বিশ্বাস কৰিছিল যে “জ্ঞান সাধনাৰ বাবে ধন, অধ্যয়ন, আৰু উপযুক্ত পৰিৱেশৰ আৱশ্যক।” প্লেটো চক্ৰেটীছৰ শিষ্য আছিল। কিন্তু প্লেটোৰ শিক্ষাপ্ৰণালীৰ নীতি গুৰুৰ লগত নিমিলিছিল। প্লেটোই চক্ৰেটীছৰ দৰে শিক্ষা নিদি এখেদত স্কুল খুলিছিল। ক্ৰমাৎ সেই স্কুলত ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ সংখ্যা বাঢ়িছিল।

প্লেটোৰ জন্মহয় খ্ৰীঃ পূঃ ৪২৯ ত। এই যুগটো গ্ৰীক বুৰঞ্জীৰ সঙ্কটপূৰ্ণ

যুগ। পেলপনিচিয়ান যুদ্ধত গ্ৰীকবিলাক পৰাজিত হয়। এই পৰাজয়ে শক্তি-শালী জাতি হিচাবে তেওঁলোকৰ নাম নোহোৱা কৰে। লগে লগে শাসন কৰ্ত্তা সকলো বৰ অত্যাচাৰী হৈ পৰে। তেওঁলোকে প্ৰজাৰ ওপৰত উৎপীড়ন আৰম্ভ কৰিলে। বাহিৰত পৰাজয় আৰু ভিতৰত উৎপীড়ন এই দুয়োটা কথাই প্লেটোৰ মনলৈ হতাশা আনিলে। গতিকে এনেধৰণৰ দোষবোৰ গুচাই তেওঁ এখন আদৰ্শ ৰাষ্ট্ৰ প্ৰতিষ্ঠা কৰিবৰ কাৰণে দৃঢ়তাৰে কাম কৰি যাবলৈ ধৰিলে। এখন আদৰ্শ ৰাষ্ট্ৰৰ কল্পনা তেওঁ ৰাখিছিল। সেই কল্পনা বাস্তৱত পৰিণত কৰিবলৈ তেওঁ এখন ৰাষ্ট্ৰ আৰু এজন শাসন কৰ্ত্তাৰ অনুসন্ধান কৰি ফুৰিছিল। ডাইওনিচিয়াচৰ যোগেদি প্লেটোই তেওঁৰ কল্পনা বাস্তৱত ৰূপান্তৰিত কৰিবলৈ সুবিধা পাইছিল কেইবাবাৰো। তাৰ কাৰণে প্লেটোই অসীম চেষ্টা কৰিছিল, কিন্তু তেওঁ কৃতকাৰ্য্য হব পৰা নাছিল। প্লেটোৰ অনুপ্ৰেৰণাত ডাইওনিচিয়াচ দৰ্শনৰ প্ৰতি আকৃষ্ট হৈছিল সঁচা। কিন্তু দৰ্শনৰ প্ৰতি ভক্তি নাছিল; মোহ হৈ আছিল। ভক্তি গভীৰ, মোহ চঞ্চল। ই যেই কোনো মুহূৰ্ত্ততে আঁতৰি যাব পাৰে। ডাইওনিচিয়াচৰো দৰ্শনৰ প্ৰতি মোহ আঁতৰি গৈছিল, পৰিণামত প্লেটোৰ জীৱনেই বিপদাপন্ন হৈছিল। তেওঁ গ্ৰীচৰ শাসন-তন্ত্ৰৰ ভিতৰত সোমাবলৈ সুবিধা পাইছিল; গ্ৰীচৰ কেইবাগৰাকী শাসনকৰ্ত্তা তেওঁৰ সম্বন্ধীয় আছিল। গ্ৰীচ গণতন্ত্ৰৰ ওপৰত প্লেটোৰ ঘৃণা উপজিছিল। গতিকে তেওঁ শাসন যন্ত্ৰত সোমাই নপৰিল। আনহাতে গ্ৰীচৰ শাসনকৰ্ত্তাৰো প্ৰশোধন কৰিবলৈ তেওঁ দৰ্শনৰ পথ ললে।

প্লেটোৰ দৰ্শনৰ ওপৰত গ্ৰীচৰ অন্য দাৰ্শনিক সকলৰ প্ৰভাব ভালকৈয়ে পৰিছিল। কিন্তু এইটো ‘প্লেজিয়াৰিজিম’ নাছিল। প্লেটোৱে তেওঁৰ আগৰ দাৰ্শনিক সকলৰ চিন্তাধাৰাৰ ভেটিত মৌলিকতাৰ বাঁহ-কাঠেৰে দৰ্শনৰ নতুন ৰূপ দাঙিছিল।

“মুঠতে প্লেটোৰ দৰ্শন, প্ৰাক-প্লেটো যুগৰ সকলো দৰ্শনৰ এটা বিৰাট সমন্বয়। পিথাগোৰাচৰ দৰ্শন, ইলিয়াটিক

দৰ্শন, হেৰাক্লিটাচ আৰু চক্ৰেটীছৰ দৰ্শনৰ সাৰ খিনিয়ে
প্লেটোৰ দৰ্শনত নতুন সজীৱিত ৰূপত দেখা দিছে।”

[চক্ৰেটীছ, প্লেটো, এবিষ্টল]

প্লেটোৱে তেওঁৰ জীৱনকালত ছবাব চিচিলিলৈ গৈছিল। জীৱনৰ শেষ
কালছোৱাত তেওঁ এথেন্সত থাকিবলৈ ললে। এই ছোৱা কালেই প্লেটোৰ জীৱনৰ
সুখময় কাল। ৮১ বছৰ বয়সত খ্ৰীঃ পূঃ ৩৩৭ত তেওঁৰ মৃত্যু ঘটে।
কিছুমানৰ মতে বিদ্যালয়ত বহি লিখাপঢ়া কৰি থাকোতে হঠাতে তেওঁৰ
মৃত্যু ঘটে।

প্লেটোৰ ওচৰৰৰ

গ্ৰীকসভ্যতা কালৰ বুকুত জাহ গল। কিয়? স্পেণ্ডলাবৰ জীৱবিজ্ঞান-
জনিত সূত্ৰমতে নে টয়নবীৰ সভ্যতাৰ উত্থান-পতনৰ সূত্ৰমতে? সেইখন
পথাৰত পণ্ডিতসকলে যুঁজ কৰিব। তথাপি ইউৰিপাইডিচৰ লিখনৰ পৰা
আমি তিনিটা কাৰণ পাবোঁ—(১) নাবী পৰাধীনতা, (২) ‘ডেলফিক-
পুৰোহিতৰ’ ওপৰত অটল বিশ্বাস আৰু (৩) ৰাজনৈতিক ক্ষমতাৰ অপপ্ৰয়োগ।
ৰাজনৈতিক ক্ষমতাৰ অপপ্ৰয়োগৰ প্ৰমাণ মেলচ দ্বীপ আক্ৰমণৰ পিছৰ পৰা
বঢ়িয়াকৈ ওলাই পৰিছিল। এইবোৰৰ বিপক্ষে ইউৰিপাইডিচে সদায় মাত
মাতি আছিল।

“চেভিয়ৰ উইথ চৰ্ড” অচল টকাৰ নিচিনা হ'ল। এইখিনি সময়তে
এটা নতুন ভাৱধাৰা, এটা নতুন আদৰ্শ আগবঢ়ালে দাৰ্শনিক প্লেটোৱে:

“মোৰ বোধেৰে কু-শক্তিৰ পৰা হেলাচৰ আৰু ৰক্ষা নাই।
মানৱ সমাজৰ সমুখতো দুৰ্যোগ। কেৱল ৰাজনৈতিক ক্ষমতা
আৰু দৰ্শনৰ মাজত ব্যক্তি বিশেষৰ যোগেদি এটা সমন্বয়
সাধন হলেহে যদি কিবা এটা হয়। এতিয়া হয়
আমাৰ দাৰ্শনিক সকল বজা হ'ব লাগিব নহয় বজাসকলে
পাত্ৰমন্ত্ৰী সমন্বিতে দৰ্শন চৰ্চা কৰিবলৈ ল'ব লাগিব।”

প্লেটোৰ মতে শাসনকৰ্ত্তা দাৰ্শনিক হ'ব লাগে। শাসনকৰ্ত্তা দাৰ্শনিক হলেই
ৰাষ্ট্ৰীয় বেমেজালিৰ ওৰ পৰিব। সেই সময়ৰ সমাজ ব্যৱস্থা দেখি প্লেটোৰ
মনত নিৰাশাৰ মকৰাজাল বান্ধিছিল। সেইকাৰণে এওঁ এখন উন্নত ধৰণৰ
সমাজৰ কল্পনা কৰিছিল; কল্পনা দিঠকত কেনেকৈ পৰিণত কৰিব পাৰি তাৰ
পথ দেখুৱাই দিছিল। তেওঁ লিখা উল্লেখযোগ্য কিতাপ আছিল ‘ৰিপাব্লিক’
আৰু ‘ল’।

প্লেটোৰ লিখাবোৰ পঢ়িলে আচৰিত হ'ব লাগে। খ্ৰীঃ পূঃ ৪২৭ তো
প্লেটো আছিল সম্পূৰ্ণ আধুনিক। তেওঁৰ ৰচনা আছিল প্ৰাজ্ঞল আৰু পোনপটীয়া
তাত্ত্বিক আচৰিত লাগে প্লেটোৰ সাহস দেখি। তেওঁ প্ৰচলিত সমাজ ব্যৱস্থাৰ
বিপক্ষে মূৰ দাঙি উঠিছিল। প্লেটো গ্ৰীক গণতন্ত্ৰৰ এক নতুন শত্ৰু আছিল।
এই গণতন্ত্ৰেই জানো চক্ৰেটীছক মৰা নাই? প্লেটোৱে ভাবিছিল এই গণতন্ত্ৰ
নিশ্চয় ধ্বংস কৰিব লাগিব। সেইবুলি প্লেটো গণতান্ত্ৰিক শাসনব্যৱস্থাৰ বিৰোধী
নাছিল। উপযুক্ত শিক্ষা পোৱা নাগৰিক সকলৰ কাৰণে আটাইকেউটা শাসন-
ব্যৱস্থাৰ ভিতৰত তেওঁ গণতান্ত্ৰিক শাসনব্যৱস্থাবেই পক্ষপাতী আছিল। তেওঁ
দেখিছিল যে গণতান্ত্ৰিক ব্যৱস্থাত দুখীয়া ৰাইজে বিপক্ষবাদী সকলক পৰাজিত
কৰিব পাৰিব আৰু ৰাইজৰ সকলোৱে সমানে স্বাধীনতা আৰু ক্ষমতা উপভোগ
কৰিব পাৰিব। কিন্তু তেওঁ অশিক্ষিত নাগৰিকক লৈ গণতান্ত্ৰিক ব্যৱস্থা চলোৱাৰ
বিপদো কি তাক বুজি পাইছিল। অশিক্ষিত নাগৰিকে ভাল বজা আৰু ভাল
নীতি বাঢ়িব নোৱাৰে। ‘ৰিপাব্লিক’ আৰু ‘ল’ক এনটাইকপাডিয়াবুলিও পাৰি।
তাত কি নাই? শিক্ষা, ৰাজনীতি, দৰ্শন, সঙ্গীত, যৌনসম্বন্ধ সকলোখিনি
কথাই আছে। এই সকলো ক্ষেত্ৰতে বিভিন্ন সমস্যাৰ পোহৰ মেলিছে। এই
সকলো বস্তুৰ বিশদ আলোচনাৰ যোগেদি গৈ প্লেটোৱে তেওঁৰ দাৰ্শনিক
শাসনকৰ্ত্তাৰ (বজা নোবোলা) সমৰ্থনত যুক্তি দেখুৱাইছে। মানৱ মনৰ
সমালোচনা কৰি তেওঁ কৈছে লোভ, ইচ্ছা, আশা, আকাঙ্ক্ষা, এইবোৰ মানৱমনৰ
অপৰিহাৰ্য্য অঙ্গ। এইবোৰে মানৱমনক জয় কৰিলেই মানবীয় সম্ভাৰ পতন

হয়। দাৰ্শনিক শাসনকৰ্ত্তাক যাতে এইবোৰ কোনো প্ৰকাৰেই লালায়িত কৰিব নোৱাৰে তাৰ কাৰণে প্লেটোৱে যথেষ্ট ব্যৱস্থাও লৈছে। এই সকলো কথা উইল ডুবাণ্টে তেওঁৰ ‘Story of Philosophy’ বোলা কিতাপ খনত খবচি মাৰি ব্যাখ্যা কৰিছে।

প্লেটোৱে পোনটীয়াকৈ ক’তো শান্তিৰ কথা কোৱা নাই। কিন্তু তেওঁ শান্তিৰ কাৰণে বিঙিয়াইছে — “আমাৰ আৰ্হি সমাজখন শান্তিবাদী হব।” যুদ্ধৰ মুখ্য কাৰণ প্লেটোৰ মতে দুটা। এটা হৈছে জনসংখ্যা বৃদ্ধি আৰু আনটো হৈছে বেপাৰ বাণিজ্য। জনসংখ্যা নিয়ন্ত্ৰণ শান্তিৰ কাৰণে অতিশয় দৰকাৰী বুলি জানো বাৰ্ট্ৰাণ্ড বাছেলেও কৈ থকা নাই? কিন্তু এই ছয়োটা কথাৰ পৰিণামৰ পৰাই প্লেটোই বাস্তৱত মুক্ত। কাৰণ প্লেটোৰ বাস্তৱত অধিক জনসংখ্যা হবই নোৱাৰে। তেনেকৈ বেপাৰ বাণিজ্য থাকিলেও এই বেহাবেপাৰ দাৰ্শনিক শাসনকৰ্ত্তাই নিয়ন্ত্ৰণ কৰিব। গতিকে প্লেটোৰ বাস্তৱত যুদ্ধৰ বিভীষিকা নাই, আছে শান্তিৰ বেঙনি। যদি প্লেটোৰ বাস্তৱক কোনোবাই আক্ৰমণ কৰে? অৱশ্যে তাৰ কাৰণে সম্পূৰ্ণৰূপে শিক্ত সৈন্যবাহিনী থাকিব। সেই সৈন্যবাহিনীৰ কাম হব দেশৰক্ষা, দেশ আক্ৰমণ নহয়।

প্লেটোই সঙ্গীত শিক্ষাৰ ওপৰত অতিকৈ জোৰ দিছে। শান্তিকামী বাস্তৱ প্ৰতিস্থানত সঙ্গীতৰ অৱদান অলেখ। সঙ্গীতে মনক ছন্দ বন্ধ (Rhythm) কৰে, একতাবন্ধ (Harmony) কৰে; শান্তি দিয়ে, মনটোক মিলিত ভাবে গঢ়ি তোলে। শাসনকৰ্ত্তাই সঙ্গীত জানিলে শান্তিকামী হব। কাৰণ ছন্দ-বন্ধভাবে গঢ়ি উঠা মন এটাই কেতিয়াও অন্যায় কৰিব নোৱাৰে, যুদ্ধৰ বিভীষিকা সৃষ্টি কৰিব নোৱাৰে। এইটো সঙ্গীত সম্পৰ্কে প্লেটোৰ যুক্তি। এই যুক্তিৰ সত্যতা মুছলিনীয়ে ভঙ্গ কৰিলেও যুক্তিটোত এটা নিহিত সত্য নোহোৱা নহয়। মুছলিনী ভাল বেহেলা বাদক আছিল। প্লেটোই এটা একত্ৰিত শক্তিৰ

ওপৰত বিশ্বাস কৰিছিল। তেওঁ কৈছিল — ‘মানৱ সমাজে আপোন শক্তি জাগ্ৰত কৰিব পৰা নাই’। প্লেটোই নিশ্চয় জনতাৰ শক্তিৰ কথাই উল্লেখ কৰিছে। যুদ্ধত বিশ্বাস নথকা জাতি সমূহৰ একত্ৰিত মতবাদে আৰু শক্তিয়ে হাইড্ৰজেন বোমা আৰু স্পুটনিকৰ বিভীষিকা দূৰ কৰিব নোৱাৰিবনে?

এৰিষ্টটল

পৰিচয় :—— গ্ৰীচদেশখন জ্ঞানৰ খনি বুলিব পাৰি। জ্ঞানৰ প্ৰতিটো বিভাগতেই গ্ৰীচে খবাহীয়ে খবাহীয়ে বৰঙনি যোগাইছে। কুৰি শতিকাত গঢ়ি উঠা কলা, সংস্কৃতি, ৰাজনীতি, দৰ্শন কোনো এটা বিভাগতেই গ্ৰীচৰ প্ৰভাৱ নপৰাকৈ থকা নাই। এই গ্ৰীচেই চক্ৰেটীছ, প্লেট, পেৰিক্লচক জন্ম দিছিল। এই গ্ৰীচে এৰিষ্টটলকো জন্ম দিছিল। “এৰিষ্টটলৰ নিচিনাকৈ পশ্চিমীয়া ভাৱ ধাৰাৰ ওপৰত দকৈ আঁচোৰ কোনো দাৰ্শনিকেই মাৰিব পৰা নাই।” অ’উহামে এইবুলি লিখিছে।

এৰিষ্টটলৰ জন্ম হৈছিল খৃঃ পূঃ ৩৮৪ ত। তেওঁৰ জন্মস্থানৰ নাম আছিল ষ্টেগিৰা। এইজন দাৰ্শনিকক সকলোৱে ইমান শ্ৰদ্ধা কৰিছিল যে ফিলিপৰ নিচিনা এজন স্বেচ্ছাচাৰী সম্ৰাজ্যবাদী সম্ৰাটেও সন্মান আৰু শ্ৰদ্ধাৰ চিন স্বৰূপে এৰিষ্টটলৰ জন্মস্থান ষ্টেগিৰাক সজাই পৰাই এখন মনোমোহা চহৰত পৰিণত কৰি দিছিল। এৰিষ্টটলৰ যুগটো আছিল দৰ্শনৰ কাৰণে পৰীক্ষামূলক যুগ। এপিনে ফিলিপ আনপিনে দ্বিধবিজয়ী আলেকজেণ্ডাৰ। তাৰ মাজতে এৰিষ্টটল। এটা বাট তবোৱালৰ আনটো জ্ঞানৰ, এটা শক্তিৰ আনটো সাধুতাৰ। “এজনৰ গোটেই

বিধখন জয় কৰিব পৰা আকাঙ্ক্ষা আৰু শক্তি আছিল। আনজনে এখন নতুনৰাজ্য তেওঁৰ অধীনলৈ আনিছিল। সেইখন আছিল মানসিক ৰাজ্য।” কিন্তু সাধুতাক শক্তিয়ে ঢাকি ৰাখিব নোৱাৰিলে। ফিলিপ আৰু আলেকজেণ্ডাৰৰ লগতে এৰিষ্টটলো ইতিহাসৰ আঁখৰত বৈ গল।

এৰিষ্টটল আছিল আলেকজেণ্ডাৰৰ গুৰু। ফিলিপে আলেকজেণ্ডাৰক শিক্ষা দিবলৈ এৰিষ্টটলৰ ওপৰত দায়িত্ব দিছিল। আলেকজেণ্ডাৰে এৰিষ্টটলে শিকোৱা কথা কি মানিলে কব নোৱাৰো। কিন্তু তথাপিহে কোনো কাহানিও গুৰুৰ প্ৰতি আলেকজেণ্ডাৰৰ শ্ৰদ্ধা কম হোৱা নাছিল। এৰিষ্টটলে যেতিয়া “শৰীৰ বিজ্ঞান”ত (বায়লজী) অধ্যয়ন আৰম্ভ কৰিছিল তেতিয়া আলেকজেণ্ডাৰে তেওঁক টকা কড়ি মানুহ আদি দি বখেষ্ট সহায় কৰিছিল। জ্ঞান গঢ়ি উঠাত আলেকজেণ্ডাৰে এইদৰে আওপকীয়া কৈ বৰঙনি যোগাইছিল। এৰিষ্টটল আছিল প্লেটৰ শিষ্য। প্লেটৰ স্মৃতিত এৰিষ্টটলে জ্ঞানৰ পাতনি মেলিছিল। কিন্তু পিছলৈ তেওঁ বহুতো ক্ষেত্ৰতে প্লেটৰ ভাৱধাৰাৰ পৰা আঁতৰি আহিল। গুৰুৰ দৰ্শনক তেওঁ সমালোচনা কৰিবলৈ ধৰিলে; আনহাতে তেওঁৰ নিজৰ দৰ্শন সকলোৰে আগত দাঙি ধৰিলে। এৰিষ্টটলে জ্ঞানৰ প্ৰত্যেকটো বিভাগতে তেওঁৰ পাবদৰ্শিতা দেখুৱাইছিল। তেওঁ একেলগে ৰাজনীতি, কবিতা, আৰ্ট, মনোবিজ্ঞান, গাণিত্যশাস্ত্ৰ, বিজ্ঞান সকলোৰে কথা কৈছে। বায়লজীৰতো তেওঁ জ্ঞানদাতা। মুঠতে এৰিষ্টটল আছিল জ্ঞানৰ বিশ্বকোষ (encyclopedia)

“মানুহৰ চিন্তাজগতত এৰিষ্টটলৰ শিকাই এবাৰো আলোকপাত নকৰা আবু সঞ্জীবনী শক্তিৰ সঞ্চাৰ নকৰা বিভাগ অতি কমেইহে আছে।”

এৰিষ্টটলে এখন স্কুল খুলিছিল। কিন্তু এই স্কুলৰ যোগেদি শিক্ষাদান কৰিবলৈ এৰিষ্টটলে মাত্ৰ তেৰ বছৰহে সময় পাইছিল। কাৰণ পিছলৈ অতি সোনকালে এৰিষ্টটলে এখেত এৰিব লগীয়া হয়। ইয়াৰ কাৰণ কেবাটাও। এখেতবাসীয়ে এৰিষ্টটলক আলেকজেণ্ডাৰৰ মানুহ বুলি ভাবিছিল।

আলেকজেণ্ডাৰে গ্ৰীচৰ ওপৰত কৰা উপদ্রৱৰ পিছত আলেকজেণ্ডাৰৰ লগতে এবিষ্টলৰ প্ৰতিও গ্ৰীচবাসীৰ ঘৃণা ভাৱ উপজিছিল। দ্বিতীয়তে এবিষ্টলে প্লেট আৰু এথেন্সবাসীৰ আন এজন প্ৰিয়গুৰু আইচক্ৰেটিচক সমালোচনা কৰিছিল। গুৰু ভক্তিৰ ওপৰত বিদ্বেষ থকা সকলে এইটো ভাল পোৱা নাছিল। সেই কাৰণে দলে দলে এবিষ্টলৰ শত্ৰু ওলাইছিল। আলেকজেণ্ডাৰ থকালৈকে শত্ৰু বিলাকে এবিষ্টলক একো কৰিব পৰা নাছিল। কিন্তু আলেকজেণ্ডাৰৰ মৃত্যুৰ পিছত এবিষ্টল কেলছিচলৈ পলাই যাব লগা হ'ল। এবিষ্টলে জানে গ্ৰীকবিলাক চঞ্চলমনৰ, চক্ৰেটীছক মৰাৰ দৰে তেওঁকো সিহঁতে মাৰি পেলাব পাৰে। কিছুদিনৰ পিছত ৩২২ খ্ৰীঃ পূঃত তেওঁৰ মৃত্যু হয়। আদৰ্শৰ কাৰণে এবিষ্টল মৰিব নোৱাৰিলে।

এবিষ্টলৰ গুৰুত্ব

বিজ্ঞানৰ আবিষ্কাৰৰ দিনত স্বাভাৱিকতে এবিষ্টললৈ মনত পৰে। কাৰণ এবিষ্টলে বিজ্ঞানৰ ভেটি বান্ধিছিল বুলি ক'ব পাৰি। এবিষ্টলৰ আগতে যে বিজ্ঞানৰ প্ৰচলন নাছিল এনে নহয়। এবিষ্টলে বিজ্ঞানক ভালেখিনি আগবঢ়াই দিছিল। 'তেওঁৰ হাততই বিজ্ঞানৰ জন্ম হয়। এবিষ্টল পৃথিৱীৰ বিখ্যাত দাৰ্শনিক পণ্ডিত বিলাকৰ ভিতৰত এজন। জ্ঞানৰ চেল নাই। সকলোবোৰ বিষয়ৰ পুঞ্জানুপুঞ্জজ্ঞান নাথাকিলেও এটা সম্যক জ্ঞান থকাটো পাণ্ডিত্যৰ এটা নিশ্চিত লক্ষণ। এইবাৰ কথা এবিষ্টলৰ গাত ভেজা দি ক'ব পাৰি। তেওঁ কি নেজানিছিল? তৰ্কশাস্ত্ৰ, দৰ্শন, মেটাফিজিকচ্, বিজ্ঞান, অঙ্ক, — সকলোবিলাকৰ তেওঁৰ সমান জ্ঞান আছিল। ইয়াৰ উওৰিও একেলগে ১৫৮ খন বাস্তৱ সংবিধান অধ্যয়ন কৰা কথাষাৰে কি বুজায়! নিশ্চয় তেওঁৰ অপৰিসীম ৰাজনৈতিক জ্ঞান আছিল। এবিষ্টল প্লেটৰ শিষ্য আছিল। তেওঁ প্লেটৰ দৰেই স্কুল খুলিছিল। তেওঁৰ স্কুলক 'লিচিয়াম' বুলিছিল। এবিষ্টলৰ মৃত্যুৰ পিছত 'লিচিয়াম' শিক্ষাবিদৰ তীৰ্থস্থান হৈছিল।

এবিষ্টলৰ মতবাদবোৰ আক্ষিক আছিল। বোধকৰো অঙ্কশাস্ত্ৰ অধ্যয়ন

কৰাৰ কাৰণেই তেনে হ'বলৈ পাইছিল। আনকি বিয়া-বাৰুৰ ক্ষেত্ৰতো তেওঁ এটা অঙ্কই ক'ব পেলাইছিল। মতামানুহ কিমানদিন জীয়াই থাকে, মাইকী মানুহৰ কিমান দিনলৈকে সন্তান জন্ম দিব পৰা শক্তি থাকে, মতামানুহে কিমান বয়সত বিয়া কৰাব লাগে, তেতিয়া হ'লে কিমান বয়সত ল'ৰা ছোৱালী হ'বগৈ ইত্যাদি। বাস্তৱসম্পৰ্কে দিয়া মতবোৰো তেওঁ জুখি মাখি দিয়া যেন লাগে। তেওঁৰ মতবাদবোৰ গ্ৰীচদেশৰ ইতিহাসৰ বুকুৰ উমত জন্ম পোৱা।

গণতান্ত্ৰিক শাসনব্যৱস্থাৰ সম্পূৰ্ণ বিৰোধী নহলেও এবিষ্টল গ্ৰীক গণতন্ত্ৰৰ বিৰোধী আছিল। তেওঁ স্বাভাৱিকতে শৃঙ্খলা, প্ৰতিৰক্ষা আৰু শান্তিৰ প্ৰিয় আছিল। সেই কাৰণেই তেওঁ এখন শান্তিকামী ৰাষ্ট্ৰ প্ৰতিষ্ঠাৰ কাৰণে তেওঁৰ মতবাদবোৰ দাঙি ধৰিছিল। তেওঁ প্লেটৰ 'উটপিয়াক' সমালোচনা কৰিছিল। তেওঁৰ মতে গণতন্ত্ৰ উচ্চপৰ্যায়ৰ শাসনব্যৱস্থা কেতিয়াও নহয়, প্লেটৰ 'দাৰ্শনিক ৰজাও' নহয়। এবিষ্টলৰ মতে "কনষ্টিটিউশনেল গভৰ্ণমেণ্টেই" (সাংবিধানিক চৰকাৰ) আটাইতকৈ ভাল ধৰণৰ গভৰ্ণমেণ্ট। সাংবিধানিক চৰকাৰৰ আদৰ্শ দাঙি ধৰোতে তেওঁ গণতন্ত্ৰ আৰু 'এবিষ্টক্ৰেটিচ' এটা সংমিশ্ৰন কৰিছিল। তেওঁ কৈছিল 'আমাৰ ৰাষ্ট্ৰখন সকলোবিষয়তে সকলোলৈকে মুকলি থাকিব। এইখিনিলৈকে ই হ'ব গণতান্ত্ৰিক। কিন্তু যিসকলৰ যোগ্যতা, প্ৰস্তুতি আৰু প্ৰশিক্ষণ নাই সেইসকলৰ বাবে বিষয় বাব পোৱা টান হ'ব। এইখিনিতে ৰাষ্ট্ৰখন হ'ব অভিজ্ঞাত্যমূলক।' প্লেটৰ দৰে শাসনকৰ্ত্তাক দাৰ্শনিক হ'বলৈ নকলেও এবিষ্টলে শাসনকৰ্ত্তাক কিছুমান পথ দেখুৱাই দিছিল যিবোৰ পথেদি গৈ শাসনকৰ্ত্তাই যুক্ত আৰু বিদ্ৰোহ নোহোৱা কৰিব পাৰিব। সেই কাৰণেই তেওঁ শিক্ষাৰ ওপৰত অসীম গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছিল। তেওঁৰ শিক্ষাব্যৱস্থাৰ কথা ক'বলৈ যাওঁতে নেপলিয়নৰ স্মৃতিত স্মৃতি মিলাই ক'ব পাৰি,— "বাইজে শিক্ষা পাব লাগিব; কিন্তু সেইশিক্ষা ৰাষ্ট্ৰৰ হাতত থাকিব।" এবিষ্টলে শিক্ষাবিভাগ ৰাষ্ট্ৰৰ হাতত থকাটো বাঞ্ছা কৰিছিল। শিক্ষাৰ যোগেদি মানুহৰ মন শালত গঢ়া দি গঢ়িব পাৰি। শিক্ষাবিভাগ ৰাষ্ট্ৰৰ হাতত

থাকিলে বাষ্ট্ৰৰ আদৰ্শঅনুযায়ী নাগৰিক গঢ়ি লব পাৰিব। কমিউনিষ্ট বাষ্ট্ৰত জানো সেইটোৱেই নকৰে? তেওঁ শাসনকৰ্ত্তাক ছুটা কথাৰ কাৰণে সতৰ্ক কৰি দিছিল। সেই ছুটা হৈছে ——— দাবিদ্ৰ আৰু ঐশ্বৰ্য্য— দুয়োটাই যুদ্ধৰ পৰিণাম। বাষ্ট্ৰ সুগঠিত কৰিবলৈ হলে এই দুয়োটা কথাই নোহোৱা কৰিব লাগিব। এই দুয়োটা নোহোৱা কৰিবলৈ হলে যুদ্ধ নোহোৱা কৰিব লাগিব। এবিষ্টলে শাসনকৰ্ত্তাক ধাৰ্ম্মিক হবলৈ কৈছিল। পৃথিৱীৰ সকলোধৰ্ম্মই হিংসাৰ বিপক্ষে আৰু শান্তিৰ পক্ষেই কোৱা নাই জানো?

এবিষ্টলৰ দৰ্শন আছিল যুগান্তকাৰী। তেওঁৰ দাৰ্শনিক তথ্যই ফিলিপ আৰু দিগ্বিজয়ী আলেকজেণ্ডাৰকো মোহ নিয়াব পাৰিছিল। ফিলিপে আলেকজেণ্ডাৰৰ জন্মৰ পিছত এবিষ্টললৈ লিখিছিল: “মোৰ এটা লৰা উপজিছে। দেৱতাসকলৰ ওচৰত মই কৃতজ্ঞ। তাৰ কাৰণ লৰাটো আপোনাৰ জীৱন কালত উপজিছে।” আলেকজেণ্ডাৰে তেওঁ পোৱা শিক্ষাৰ বিষয়ে কৈছিল, ‘দেউতাই মোক জীৱন দিছে, কিন্তু এবিষ্টলে কেনেকৈ যোগ্য ভাবে জীয়াই থাকিব লাগে তাক শিকাইছে।’ জ্ঞানৰ ইয়াতকৈ আৰু ডাঙৰ সন্মান কি হবপাবে! আলেকজেণ্ডাৰে তবোৱাল হাতত ললে, ৰাজ্য জয় কৰি সকলোৰে চকুত চমক লগালে। শেষত তেওঁ পৰাজিত হল। বুৰঞ্জীয়ে যেতিয়া নতুন ৰূপ লব তেতিয়া আলেকজেণ্ডাৰ হেৰাই যাব; এবিষ্টল বুৰঞ্জীৰ পাতে পাতে জীয়াই থাকিব। এদিন বুৰঞ্জীত দৰ্শনৰ প্ৰয়োগ হব। এইটো ভলটেয়াৰৰ আশা। এই আশা যেতিয়া পৰিপূৰ্ণ হব তেতিয়া আলেকজেণ্ডাৰতকৈ এবিষ্টলক আবু ভালকৈ সকলোৱে বুজিব।

বুদ্ধদেৱ

পৰিচয় : ——— বুদ্ধদেৱৰ চিনাকি দিবলৈ যোৱাতো এটা অৰ্থ নোহোৱা কথা। ভাবতবাসীয়ে বুদ্ধদেৱক চিনি পায়। অকল ভাবতবৰ্ষতেই নহয় পৃথিৱীৰ বুৰঞ্জীত বুদ্ধদেৱে এটা বিশিষ্ট স্থান অধিকাৰ কৰিছে। পশ্চিমৰ দাৰ্শনিক প্লেণনইৰে বুদ্ধদেৱ আবু তেওঁৰ ধৰ্ম্মক যথেষ্ট সন্মানেৰে বিভূষিত কৰিছে।

খৃষ্টপূৰ্ব ৫৬০ ত বুদ্ধদেৱৰ জন্ম হয়। এই খৃঃ পূঃ ৬ষ্ঠ শতাব্দীটো এটা যুগান্তকাৰী শতাব্দী। কাৰণ এই শতাব্দীতে বুদ্ধদেৱ, কনফিউচিয়াচ আবু দুই এজন মণিষীৰ জন্ম হয়। বুদ্ধদেৱ আবু কনফিউচিয়াচ এই দুয়োজনৰ কোনেও কাকো নাজানিছিল। তথাপিহে দুয়ো নিজস্ব ধৰনেৰে পৃথিৱী খনক জ্ঞানৰ ক্ষেত্ৰৰ আগবাঢ়ি যাবলৈ পথ দেখুৱাই দিছিল। বুদ্ধদেৱৰ জীৱনৰ বৈশিষ্ট্য সম্ভোগত নহয়, ত্যাগত। ৰজাৰ লৰা হিচাবে তেওঁৰ কি নাছিল? গোটেই জীৱনটো সুখেৰে পাৰ কৰি দিব পৰা সম্ভাব তেওঁৰ আছিল। মানুহৰ দুখ ওচাবলৈ নগৈ তেওঁৰ নিজৰ সুখ লৈয়েই থাকিব পাৰিলেহেঁতেন। আশ্চৰ্য্য সেই খিনিতে। মহলৰ পৰা পথৰ ভিক্কাৰীৰ দুখ উপভোগ কৰাটো টান কথা, আবু টান কথা সেই দুখ ওচাবলৈ সক্ৰিয়ভাৱে যত্ন কৰা। বুদ্ধদেৱে

কবির পাবিলে। মাত্র ঊনত্রিশ বছৰ বয়সতে তেওঁ উপলব্ধি কৰিলে যে ধৰ্ম্মৰ নামত যি ভুল চলি আছে সেই ভুল দূৰ কৰি প্ৰাচ্যৰ ভাৰধাৰা যেন বৈপ্লৱিক সলনি আনিব লাগে। এইটো যেন ঈশ্বৰৰ আদেশ। ইউৰোপত জন কেলভিনেও এনেকুৱা এটা দৈৱ আদেশ [Sudden conversion] উপলব্ধি কৰিছিল। বুদ্ধদেৱে মাজনিশা সংসাৰ এৰিলে, এবাৰ আগতে টোপনিত লালকাল দি থকা তেওঁৰ তিবোতা আৰু বুকুত থকা সন্তানটোলৈ এবাৰ চাই ললে, হঠাৎ তেওঁক মৰমে মেৰিয়াই ধৰিলে; তেওঁৰ সন্তানটো তুলি লবৰ মন গ'ল। কিন্তু তেওঁ নললে। কাৰণ মাকে সাব পাব; তেওঁৰ যাত্ৰাৰ আৰম্ভণিতে শেষ হ'ব। আন্ধাৰ বাতি বুদ্ধদেৱে ঘোঁৰা চেকুৰাই দিলে — পোহৰ বিচাৰি। বিদ্ধা পৰ্ব্বতত তেওঁ ছবছৰ কাল কটালে — জ্ঞান বিচাৰি। জ্ঞান তেওঁ নেপালে। বুদ্ধই বুজিলে যে শাৰীৰিক ছুখ-কষ্টৰ মাজেদি প্ৰকৃত জ্ঞান কেতিয়াও পাব নোৱাৰি। এই উপলব্ধিৰ পিছত বুদ্ধই যেতিয়া প্ৰথম আহাৰ বিচাৰিলে তেতিয়া তেওঁৰ শিষ্য সকলে তেওঁৰ ওপৰত বিশ্বাস হেৰুৱাই পেলালে। তেওঁলোকে বুদ্ধদেৱৰ লগ এৰি দিলে। বুদ্ধদেৱ তাৰ পিছত গয়াৰ নিৰঞ্জন নদীৰ পাৰলৈ গ'ল আৰু জ্ঞানৰ কাৰণে ধ্যান আৰম্ভ কৰিলে। এই নিৰঞ্জন নদীৰ পাৰতে তেওঁ প্ৰথম জ্ঞান পালে। তেতিয়াৰ পৰাই তেওঁ বুদ্ধ নামেৰে জনাজাত হয়। বুদ্ধদেৱে যি জ্ঞান পালে সেই জ্ঞান দেশবাসীৰ মাজত বিলাই দিবলৈ তেওঁ যাত্ৰা আৰম্ভ কৰিলে। বুদ্ধদেৱ কেৱল বক্তৃতা দিয়া প্ৰচাৰকেই নাছিল, তেওঁ সাধাৰণ স্ত্ৰীস্বামীৰ দৰে হাতত ভিক্ষাৰ সজুলি লৈ মানুহৰ মাজত জ্ঞান বিলাই ফুৰিছিল। বুদ্ধদেৱ আৰু জনতাৰ মাজত প্লেটফৰ্ম আৰু পেণ্ডেলৰ প্ৰাৰ্থনা নাছিল। জাতিভেদ প্ৰথাৰ পৰা সমাজখনক মুক্ত কৰা আৰু জীৱনক সুন্দৰ কৰিবলৈ পথ দেখুওৱা এই ছয়োটিই বৌদ্ধ ধৰ্ম্মৰ পৃথিবীলৈ অহুলনীয় দান। বুদ্ধদেৱ হ'ব নোৱাৰিলেও বৌদ্ধধৰ্ম্মৰ অনুসৰণকাৰী আজিৰ পৃথিবীক লাগে — বহুত লাগে।

বুদ্ধদেৱৰ আদৰ্শ

ভাৰতবৰ্ষলৈ আহোঁ। খ্ৰীঃ পূঃ ৬ শতাব্দীত ভাৰতবৰ্ষত বুদ্ধদেৱৰ জন্ম হৈছিল। খ্ৰীঃ পূঃ ৬ শতাব্দীটো জ্ঞানৰ (wisdom) শতাব্দী বুলিব পাৰি। এই শতাব্দীতে পৃথিবীৰ বেলেগ বেলেগ ঠাইত কেইবাজনো ডাঙৰ মনিষীৰ জন্ম হৈছিল। বুদ্ধদেৱ তেওঁলোকৰ এজন।

বুদ্ধদেৱৰ জন্ম বুৰঞ্জীৰ দাবী। তেওঁৰ জন্মৰ আগৰ কালচোৱা ভাৰতৰ ৰাজনৈতিক আৰু সামাজিক সঙ্কীৰ্ণতাৰ যুগ। ৰাজনৈতিক ক্ষেত্ৰত বিভিন্ন ক্ষেত্ৰৰ ৰজা বিলাকৰ মাজত দন্দ হাই লুগুছিছিল। সমাজখনো অস্থস্থ আছিল। বুদ্ধদেৱৰ জন্মৰ আগতে সমাজখন আছিল ব্ৰাহ্মণ পুৰোহিত প্ৰধান। সেইখন সমাজ জাতিৰ ভেটিত চাৰিভাগে বিভক্ত আছিল। ঋক্বেদ ৰচনাৰ সময়ত এই বিভক্ত সমাজ ব্যৱস্থা সিমান নাথাকিলেও পিচলৈ ই বৰ শিথিল হৈ পৰিছিল। প্ৰথমে ইয়াৰ বিভাগ হৈছিল কৰ্ম অনুযায়ী। কিন্তু পিচলৈ ইচাৰ বিভাগ ধৰ্ম্মৰ ভেটিত হ'বলৈ ধৰিলে। বেলেগ বেলেগ জাতিৰ মাজত ধৰ্ম্মৰ বান্ধোন কটকটীয়া হৈ পৰিল। এনে এখন জাতিভেদ থকা সমাজত মুক্ত পৰিবেশ নাছিল। সমাজখন সুবিধাবাদী আৰু শোষণকাৰী আছিল। গতিকে ব্যক্তিৰ প্ৰতিভাৰ বিকাশত বাধা পৰিছিল। সুবিধাবাদী শ্ৰেণীটোৱে বাকীবিলাকৰ ওপৰত আধিপত্য বিস্তাৰ কৰিছিল। আধিপত্য আৰু শোষণৰ আহিলা হিচাবে শূকুমাৰ কলাকো প্ৰয়োগ কৰিছিল। এই সম্পৰ্কে “ভাৰতীয় নৃত্য আৰু ধৰ্ম্ম” এই প্ৰবন্ধটোত এনেকৈ লিখিছিলো—“... .. ভৱত মুনিয়োও সঙ্গীতত প্ৰভাবৰ কথা জানিছিল। সেই কাৰণে অন্যশ্ৰেণীৰ মানুহবোৰৰ মন জয় কৰিবলৈ সঙ্গীতৰ এটা শাখা নৃত্যনাট্যৰ সহায় লৈছিল। তেওঁ নৃত্য নাট্যৰ দেৱতা সকলক ভালকৈ সজাই পৰাই উলিয়াই দেৱতাৰ আহাৰ্য্য প্ৰকাশ কৰিছিল। হয়তো লগতে এইটোও বুজাবলৈ যত্ন কৰিছিল যে এই জাতিভেদ প্ৰথাটো দেৱতা সকলৰ ইচ্ছাৰ ৰস্তু।”

আৰ্য্য সমাজখন সম্পূৰ্ণৰূপে প্ৰগতিবাদী নাছিল। সেইখন সমাজত মানুহৰ মানৱিক মূল্যৰ বিচাৰ নাছিল; মানুহৰ বিকাশৰ কোনো সুবিধা নাছিল। মানুহৰ কৰ্ম ঈশ্বৰৰ ইচ্ছা অনুযায়ী বন্ধ। এই কেবোণে ধৰা সমাজখনৰ কথা মাৰ্ক্সটো জে মূলাৰে এনেকৈ কৈছে: “In sort, this institution represents the most astonishing attempt in history to maintain social stability and arrest change.” থিক এনেকুৱা এখন সমাজতে ফ্ৰান্সত ১৭৮৯ চনত এটা ডাঙৰ বিপ্লৱ দেখা দিছিল। ভাৰতৰ বিপ্লৱ হোৱা নাছিল কিয়? “সমাজৰ অত্যাচাৰ উৎপীড়নৰ বিপক্ষে জনসাধাৰণে কিয় মূৰ তুলি উঠা নাছিল? ইয়াৰ উহঁ বিচাৰি সবহ দূৰ যাব নেলাগে। প্ৰত্যেক জীৱ পৰম ব্ৰহ্মৰ সৃষ্টি। পৰম ব্ৰহ্ম অসীম অনন্ত। স্থান কাল সকলোৰে অতীত। জগতখন মায়া মৰীচিকা। জীৱনটো মাথোন এখা মূহুৰ্ত্তৰ অভিযান। অভিযান শেষ হলে মায়াৰ শেষ হব ইত্যাদি। এনে ধৰণৰ চিন্তাধাৰাই বৈপ্লৱিক শক্তি নিস্তেজ কৰিছিল। জীৱনৰ ওপৰত যাব আস্থা নাই, বিপ্লৱৰ ওপৰতো তাৰ আস্থা নাই।”

আৰ্য্য সমাজৰ এই দোষবোৰৰ বিৰুদ্ধে আপত্তি দৰ্শায় বুদ্ধই। বৌদ্ধধৰ্ম অতিশয় প্ৰগতিবাদী আৰু মৰ্মস্পৰ্শী। বৌদ্ধ ধৰ্মত মানুহৰ সমস্যা সমূহৰ আলোচনা আছে। বৌদ্ধ ধৰ্ম অতিশয় শান্তিকামী। এই ধৰ্মৰ মূলভেটি অহিংসা। বৌদ্ধ ধৰ্ম হৈছে জীৱন দৰ্শন। বৌদ্ধধৰ্মৰ মতে চাৰিটা সত্য আছে:—(১) দুখকষ্ট (২) দুখকষ্টৰ কাৰণ (৩) দুখ কষ্টৰ নাশ কেনেকৈ কৰিব পাৰি। বৌদ্ধ ধৰ্মৰ মতে পৃথিবীত জন্ম গ্ৰহণ কৰা মানুহে দুখ কষ্টক আদৰি অনা। এই দুখকষ্ট কেনেকৈ বিনাশ কৰিব পাৰি তাৰ পথ এই ধৰ্মই দেখুৱাই দিছে। ‘অষ্টমাৰ্গ’ মাজেদি গৈ মানুহে দুখকষ্ট নোহোৱা কৰিব পাৰে। এই অষ্টমাৰ্গই মানুহৰ কাৰ্য্য কলাপৰ গুৰি শৰীৰ, মন

আৰু বক্তব্য আটাই কেউটাকে সামৰি লয়। নিৰ্বাণ লাভ কৰাটোৱেই বৌদ্ধ ধৰ্মৰ মূল মন্ত্ৰ। বুদ্ধৰ মতৰ লগত ইউৰোপীয় দাৰ্শনিক স্বপেনহাৰৰ মতৰ মিল থকা দেখা যায়। ফৰাচী বিপ্লৱৰ পিচৰ ইউৰোপৰ ৰাজনৈতিক অস্থিৰতাই আৰু ব্যক্তিগত কিছুমান খামখেয়ালীয়ে তেওঁৰ জীৱনত ছাঁ পেলাইছিল। তাৰ কাৰণেই তেওঁ শেষত নৈবাশ্যবাদী দাৰ্শনিক হৈ পৰিছিল। তেওঁৰ মাকৰ লগত সমূলি সন্তাৰ নাছিল। ইয়াৰ গুৰিতে আছিল ছয়োৰে বিখ্যাত হবৰ কাৰণে প্ৰৱল আশা। মাকে পুতেকতকৈ আৰু পুতেকে মাকতকৈ বেছি প্ৰখ্যাত হবলৈ ইচ্ছা কৰিছিল। ঠিক এইটো কাৰণতে আটাইটো সকলৰ মাজতো বিবাহ বিচ্ছেদ নহয় জানো? সেই কাৰণেই বোধকৰো স্বপেনহাৰে ইচ্ছাৰ ধ্বংসৰ ওপৰত অতিকৈ জোৰ দিছিল। কাৰণ ই স্থায়ী শান্তি আৰু সুখৰ অন্তৰায়।

তেওঁৰ এই ভাৱটো বঢ়িয়াকৈ বুদ্ধ ধৰ্মৰ আসক্তি বিনাশৰ নীতিটোৰ লগত বিজ্ঞাব পাৰি। ছয়োজন দাৰ্শনিকৰ কাৰণেই ইচ্ছাৰ বিনাশ সুখ আৰু শান্তিৰ প্ৰথম আৱশ্যকীয় কথা।

বুদ্ধদেৱ জাতিভেদ প্ৰথাৰ ঘোৰ বিৰোধী আছিল। তেওঁৰ ওচৰত সকলো সমান। সকলো তেওঁৰ কাৰণে ভাই-ভগ্নী। জীৱ মাত্ৰই পৱিত্ৰ। বৌদ্ধ ধৰ্ম আছিল তীব্ৰভাৱে গণতান্ত্ৰিক। বুদ্ধ গণতন্ত্ৰৰ আকাশৰ এটা উজ্জল তৰা। বৌদ্ধধৰ্মৰ এই মহৎ বানীবোৰ ৰাজনৈতিক ক্ষেত্ৰত খাপ খাবনে নেথায়? ইয়াৰ উত্তৰত অশোকৰ ৰাজত্ব কাললৈ আঙুলিয়াব পাৰি। অশোকে বৌদ্ধ ধৰ্ম ৰাজধৰ্ম কৰি তুলিছিল। অশোকৰ ৰাজত্ব ভাৰত বুৰঞ্জীৰ এটা গৌৰৱময় যুগ। তেওঁৰ দিনতে ভাৰতে অন্তৰ্জাতিক খ্যাতি পাইছিল; তেওঁৰ দিনতে ৰাজকীয় একতাও গঢ়ি উঠিছিল। আনহাতে আৰু এটা যুক্তি আছে। সেইটো হৈছে অশোকে ধৰ্মৰ বানী প্ৰচাৰ কৰি আৰু মাহ মাংসৰ প্ৰচলন বন্ধ কৰি দেশখন আৰু সৈনিক বিলাকক দুৰ্বল কৰি পেলাইছিল। গতিকেই বৈদেশীয়ে সহজেই ভাৰতবৰ্ষ জয় কৰিব পাৰিছিল। কিন্তু আমি আৰ্য্যসকলৰ

দিনে পৰা কেবোণে ধৰা সমাজখন আৰু ৰাজনৈতিক অৱস্থাৰ কথা নাচাওঁ কিয় ?
বৰ গছত জানো কোনোবাই কুঠাৰ মাৰে ———হাওলা গছতহে মাৰে ।

বৌদ্ধধৰ্ম্মক আটাইতকৈ ডাঙৰ সন্মান দেখুৱাইছে স্বপেনহৰে । তেওঁ
কৈছে :—— বুদ্ধ ধৰ্ম্ম খৃষ্টান ধৰ্ম্মতকৈ বহুত মহৎ । খৃষ্টান ধৰ্ম্মই বৌদ্ধ
ধৰ্ম্মক জয় কৰিব নোৱাৰে ।

কনফিউচিয়াচ

চমু পৰিচয় :—— মৃত্যুৰ দিনলৈকে কনফিউচিয়াচৰ এটা আক্ষেপ বৈ গ'ল ।
সেইটো হৈছে তেওঁক কোনেও লুৰুজিলে । কথাবাৰ মিছা নহয় । কাৰণ
প্লেটৰ দৰে কনফিউচিয়াচেও তেওঁৰ আদৰ্শবোৰ কাৰ্য্যক্ষেত্ৰত পৰিণত কৰিবলৈ
এজন শাসনকৰ্ত্তা বিচাৰি ফুৰিছিল । তেওঁ তেনে এজন শাসনকৰ্ত্তা পোৱা
নাছিল ।

কনফিউচিয়াচৰ জন্ম হয় খ্ৰীঃ পূঃ ৫৫০ অথবা ৫৫১ ত । উপজিবৰ
সময়ত তেওঁৰ গাত বোলে লিখা আছিল “এওঁ নতুন মতবাদ প্ৰতিষ্ঠা কৰিব
আৰু মানুহৰ সমস্যাবোৰ সামাধান কৰিব ।”— (He will originate
principles and settle the affairs of man) কনফিউচিয়াচৰ
তিনি বছৰ বয়সতে তেওঁৰ দেউতাক ঢুকায় । তেওঁৰ ঘৰৰ অৱস্থা ভাল নাছিল ।
গতিকৈ নিচেই কম বয়সৰ পৰাই পৰিয়াল পোহ পাল দিবলৈ তেওঁ কাম কৰিব
লগা হয় । উনৈশ বছৰ বয়সত কনফিউচিয়াচে বিয়া কৰায় । একৈশ বছৰ
বয়সত তেওঁ এখন স্কুল খোলে আৰু তাত শিক্ষকতা কৰে । তেওঁৰ
ছাত্ৰবোৰৰ বেছি ভাগেই কম বয়সীয়া ।

কনফিউচিয়াচ খুব বেচি ধৰণে ধৰ্ম্মভীৰু আছিল। বাহিৰা জগতৰ সকলোবোৰ কথাতে ধৰ্ম্মৰ পোহ মাৰি লবলৈ তেওঁ নিকাইছিল। কাৰণ তেওঁৰ মতে আধ্যাত্মিকবাদৰ উৎকৰ্ষৰ সাধনৰ কাৰণে এইটোৱেই স্ত্ৰগম পথ। কনফিউচিয়াচৰ গাত কল্পনা আৰু বাস্তৱৰ অদ্ভুত সংমিশ্ৰণ হৈছিল। তেওঁ তেওঁৰ কল্পনাবোৰ বাস্তৱত পৰিণত কৰিবলৈ হাতে কামে লাগিব পাৰিছিল। কনফিউচিয়াচৰ আটাইতকৈ ডাঙৰ সম্পত্তি আছিল তেওঁৰ স্বাধীন মনটো। বহুতো শাসনকৰ্ত্তাই তেওঁলৈ দববাৰী জীৱনৰ সুখ আগবঢ়াইছিল। তেওঁ যাব পাৰিলেহেঁতেন। যোৱাহলে তেওঁৰ মনটোও তেওঁ দববাৰৰ চাৰিবেৰৰ মাজত স্থমুৱাই ৰাখিব লাগিলেহেঁতেন। অৰ্থাৎ কালিদাসৰ যিটো হৈছিল। কালিদাসৰ নিচিনা অমৰ কবিয়ে তেওঁৰ কাব্যত শাসনকৰ্ত্তাৰ গুণানুকীৰ্ত্তন কৰাৰ কোনো অৰ্থ নাই। কনফিউচিয়াচে দববাৰী জীৱন নললে। তেওঁ কৈছিল — “মই কাবো বন্দী হব নোখোজো। খাবলৈ মোটা চাউল, পিয়াহ পলাবলৈ পানী, আৰু শুবলৈ মোৰ বাহ ছুটা—এইবোৰেই মোৰ যথেষ্ট। এইবোৰতে মোৰ আনন্দ আছে।”

কনফিউচিয়াচে শিকিবলৈ আমাক বহুত কথা দি গ'ল। আটাইতকৈ ডাঙৰ শিকনি তেওঁ আমাক দিলে “তুমি যিটো কাম নিজক কৰিলে ভাল নোপোৱা সেইটো অইনকো নকৰিবা।” ইয়াৰ উপৰিও তেওঁ বাধ্যতা, দানশীল শাসনকৰ্ত্তা, কৰ্ত্তব্য পৰায়ণতা, একাগ্ৰতা, ভদ্ৰতা, নম্ৰতা, পবিত্ৰতা আৰু অহিংসা এইবোৰৰ ওপৰতো গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছিল।

খ্ৰীঃ পূঃ ৪৭৮ ত কনফিউচিয়াচৰ মৃত্যু হয়। তেওঁ দুখন কিতাপ লিখিছিল। এখন “স্প্ৰিং এণ্ড অটাম” (spring and autumn) আনখন “কচাছ নেভাৰ এ'ৰ” (cautious never err)। এই দুখন কিতাপ জ্ঞানৰ খনি। চীনদেশৰ ক্ষমতাৰ অধিকাৰী সকলে কনফিউচিয়াচৰ মতবাদ সংগ্ৰহ কৰা সাহিত্য ধ্বংস কৰিবলৈ অশেষ যত্ন চলাইছিল; কনফিউচিয়ান সাহিত্য পুৰি ছাই কৰি দিছিল। শক্তিয়ে আদৰ্শ ধ্বংস কৰিব নোৱাৰে। ইমানকৈ চেষ্টা

কৰা স্বত্বেও কনফিউচিয়াচৰ আদৰ্শই চীন দেশ বুৰাই পেলালে। কনফিউচিয়াচ অমৰ হৈ ব'ল।

কনফিউচিয়াচ

অশান্ত চীনলৈ যাওঁ। খ্ৰঃ পূঃ ৬ষ্ঠ শতাব্দীত চীনদেশত কনফিউচিয়াচৰ জন্ম হৈছিল। “যুগে মানুহ জন্ম দিয়ে” — এই কথাৰ কনফিউচিয়াচৰ গাতেই খাটে। কনফিউচিয়াচৰ জন্ম চীনৰ দাবী। ভাৰতৰ দৰে চীনদেশতো মানুহক দেৱতাৰ শাৰীলৈ নিয়াত চীনাবিলাক পটু। চীনাবিলাকে কনফিউচিয়াচক দেৱতাক কৰাৰ দৰে পূজা কৰে। নকৰিব কিয়? কনফিউচিয়াচৰ জন্মৰ সময়ত বোলে নানান ধৰণৰ দৈৱবাণী হৈছিল।

কনফিউচিয়াচ যুগৰ সৃষ্টি। খ্ৰঃ পূঃ ৬ শতাব্দীত চীনদেশৰ ইতিহাস অশান্ত। চীন দেশৰ বুৰঞ্জী অতি পুৰণি। ইয়াত বহুতো বেলেগ বেলেগ বংশৰ ৰজাই ৰাজত্ব কৰিছিল। সেই বিলাকৰ ভিতৰত ‘শান্’ বংশই অতি পৰাক্ৰমী আছিল। এই বংশই প্ৰায় এহেজাৰ বছৰৰো অধিক ৰাজত্ব কৰিছিল। এইকালচোৱাক চীনদেশৰ বিশৃঙ্খল যুগ (age of confusion) বুলি কয়। এই যুগটোৱে কনফিউচিয়াচৰ জীৱনক গঢ় দিছিল।

কনফিউচিয়াচৰ ভাৱধাৰা ভালেখিনি প্লেটৰ দৰেই। প্লেটৰ দৰে তেওঁ শুল্ল খুলিছিল। প্লেটৰ দৰে তেওঁ এনেকুৱা এজন যুৱৰাজ বিচাৰি ফুৰিছিল যি তেওঁক উপদেষ্টা হিচাবে লব আৰু এখন ‘উটপিয়া’ গঢ়ি তোলাত সহায় কৰিব। আনহাতে বুদ্ধৰ দৰে তেওঁ দৰ্শনৰ সূত্ৰবোৰৰ মাজত সোমাই নাথাকি দৰ্শনক কৰ্মক্ষেত্ৰৰ বুকুলৈ টানি আনিছিল। কনফিউচিয়াচে তেওঁৰ দৰ্শন মানৱ সেৱাৰ কামত নিয়োগ কৰিছিল। তেওঁ শিক্ষা লাভৰ ওপৰত বেচিকৈ জোৰ দিছিল। তেওঁৰ মতে — “গৱেষণা নকৰি পঢ়া আৰু পঢ়ি গৱেষণা নকৰা” দুয়োটা সমানে মূল্যহীন। কনফিউচিয়াচে চীনৰ দৰ্শন আৰু বুৰঞ্জী পঢ়িছিল। বুৰঞ্জী আৰু দৰ্শন অধ্যয়নৰ পৰা তেওঁ বুজিছিল যে অতীত দৰ্শনে আৰু অতীত চিন্তাধাৰাই চীনৰ অশান্ত অৱস্থা দূৰ

কবির নোৱাৰে। শান্ত পৰিস্থিতি আনিবৰ কাৰণে তেওঁ কিছুমান নতুন চিন্তাধাৰা আগবঢ়াইছিল।

কনফিউচিয়াচে অসীম ভাৱে সত্য নিষ্ঠাৰ ওপৰত জোৰ দিছিল। তেওঁৰ মতে শাসনকৰ্ত্তা ন্যায় পৰায়ণ হলেই সকলোবোৰ ন্যায় পৰায়ণ হব। কনফিউচিয়াচৰ মতে শাসনকৰ্ত্তা জনেই পৰিস্থিতিৰ নিয়ন্ত্ৰণকাৰী। তেওঁ ন্যায় পৰায়ণ হলে শান্তি হব, অশান্তি কমিব। তেওঁৰ ভাবধাৰাবোৰ আছিল সম্পূৰ্ণৰূপে আধুনিক আৰু কিছুদূৰ কমিউনিষ্টিক। তেওঁ সাধাৰণ মানুহৰ অৰ্থনৈতিক উন্নতিৰ কথা কৈছিল; শক্তি অনুযায়ী শ্ৰমিকক কাম ভাগ বটাই দিছিল, বস্ত্ৰৰ মূল্য নিৰ্দ্ধাৰণ কৰি দিছিল, ব্যৱসায় বাণিজ্যৰ উন্নতিৰ কাৰণে বাজহ ব্যৱ কৰিছিল। ইয়াৰ উপৰিও তেওঁ যান বাহন প্ৰথাৰ উন্নতি কৰিছিল, দলং আৰু বাট পদূলি দিছিল, দস্তাৰ উৎপীড়ণৰ পৰা দেশখনক মুক্ত কৰিছিল, সামন্ত বিলাকৰ ক্ষমতা হ্ৰাস কৰিছিল, সাধাৰণ প্ৰজাক শোষণৰ পৰা মুক্ত কৰিছিল আৰু আইনৰ চকুত সকলোকে সমান দেখিছিল। কনফিউচিয়াচ কিছুদিন চুঙ-টে বোলা সৰু ৰাজ্য এখনৰ শাসনকৰ্ত্তা আছিল। কনফিউচিয়াচে কৈছিল, — “শোষণকাৰী ৰাষ্ট্ৰ এখনক বাঘতকৈও বেছি ভয় কৰিব লাগে”। ইয়াৰ পৰা বুজিব পাৰি যে, তেওঁ বিদ্ৰোহ নাইকীয়া কৰিবৰ কাৰণে এখন শোষণহীন সমাজ আৰু ৰাষ্ট্ৰ প্ৰতিষ্ঠাৰ কাৰণে চেষ্টা কৰিছিল। শোষণৰ কাৰণেই ১৯ শ শতিকাত ইউৰোপত প্ৰতিক্ৰিয়াশীল শক্তিৰ চোকা মেটাৰনিকৰ বিপক্ষেও বিদ্ৰোহ হোৱা নাছিল?

বিদ্ৰোহৰ পৰা যুদ্ধলৈ মাথোন এখোজ বাকী। যুদ্ধ হলে অশান্তি আহিব। কনফিউচিয়াচে কৈছিল যে দেশৰ জনতাক সদায় ন্যায়েৰে পৰিচালিত কৰিব লাগে। তেতিয়াহলে মানুহৰ মনত সন্মান আৰু শ্ৰদ্ধাৰ ভাব জাগি উঠিব। “তুমি নিজে যেনে ব্যৱহাৰ পাবলৈ ইচ্ছা কৰা আনকো তেনে ব্যৱহাৰ কৰিবা।” এইটোৱেই জানো কনফিউচিয়ানিজিমৰ এটা মূল সূত্ৰ নহয়? হু-শুজল ৰাষ্ট্ৰ এখন প্ৰতিষ্ঠা কৰিবলৈ হলে “গৰাকীক মনা” এই মনোভাৱটো ভালকৈয়ে গঢ়ি

তুলিব লাগিব। এই বিষয়ে এৰিষ্টটলৰ মতও সুস্পষ্ট। “A nation must learn to obey before it can learn to be free” — ফ্ৰাঙ্কৰ ৰজা তৃতীয় নেপোলিয়নেও একেধৰণৰ কথাই কৈছিল।

কনফিউচিয়াচেও কৈছিল: “অদমনীয় হোৱাতকৈ ঠেক মনোবৃত্তিৰ হোৱাই শ্ৰেয়।” ৰাষ্ট্ৰ সম্পৰ্কত এনেধৰণৰ মনোভাৱৰ গুৰিতে আছিল কনফিউচিয়াচৰ ধৰ্ম। তেওঁৰ ধৰ্মৰ মূল সূত্ৰ আছিল “ফিলিয়েল পিটি।” ইয়াৰ ওপৰতেই তেওঁ তেওঁৰ ধৰ্মৰ ঘৰ বান্ধিছিল।

কনফিউচিয়াচে আওপকীয়াকৈ হলেও শান্তিৰ কাৰণে আহ্বান জনাইছিল। আজিৰ যুগত শান্তিৰ পৰিবেশ সৃষ্টি কৰিবৰ কাৰণে সৈন্য অপসাৰণৰ আলোচনা চলিছে আৰু ঠায়ে ঠায়ে সমিতিও বহিছে। কিন্তু সেই সকলোবিলাক ফুটকাৰ ফেন যেনহে হৈছে। যিমান দিনলৈকে সৈন্যবাহিনী ৰখাৰ নিয়ম চলি থাকিব সিমান দিনলৈকে শান্তিৰ পৰিবেশ সৃষ্টি কৰাও সহজ কথা নহব। ডকুমেণ্টৰী কথাছবিত সৈন্য বাহিনীয়ে মাৰ্চ কৰা দেখিলেই শৰীৰ উত্তেজিত হয়। গতিকে সৈন্যবাহিনী ৰখা, ডিফেন্স বাজেট তৈয়াৰী কৰা, এইবোৰ কথাই শান্তিৰ প্ৰতিকূল পৰিস্থিতিৰহে সৃষ্টি কৰে। আজিৰ বৰমূৰীয়া শক্তি সকলে আধ্যাত্মিক শক্তিৰ স্বৰূপটো বুজি উঠিব পৰা নাই। নহলেনো যীশুখৃষ্টৰ শিষ্য হৈয়ো তেওঁলোকে কিয় যুঁজিব? পশ্চিমীয়া সভ্যতাত আধ্যাত্মিকতাৰ স্থান অতি সামান্য। আজিৰ সমস্যাৰ বহুতোখিনি ওৰ পৰিব যদি শক্তি সমূহে “ধৰ্ম হৈছে সভ্যতাৰ অন্তৰ” এই কথাষাৰ মৰ্মে মৰ্মে উপলব্ধি কৰি পাৰে। এইষাৰ বাধকৃষ্ণণৰ কথা। এই সম্পৰ্কত কনফিউচিয়াচৰ মতো স্পষ্ট। তেওঁক এবাৰ সুধিলত কৈছিল গৰ্ণমেন্টৰ কৰ্তব্য এই কেইটা হোৱা উচিত — (১) জনতাক ভালকৈ খাবলৈ দিয়া (২) সৈন্যবাহিনী ৰখা (৩) জনতাৰ বিশ্বাস আয়ত্ব কৰা। ‘এই তিনিটাৰ ভিতৰত বাদ দিব লগীয়া হলে আপুনি কোনটো দিব’ — এনেধৰণেৰে তেওঁক আকৌ সুধিলত তেওঁ কলে, — প্ৰথমেই মই সৈন্য বাহিনী ৰখাৰ ব্যৱস্থাটো

বাদ দিম।' এই কথাষাৰৰ মূলা কিমান অন্তৰস্পৰ্শী তাক বঢ়িয়াকৈ বুজিব পাৰি। নিশ্চয় বগৰ পৰিস্থিতি দূৰ কৰিবৰ কাৰণে ই এটা সমাধান। ইয়াৰ সমৰ্থনত কনফিউচিয়াচৰ এষাৰ কথালৈ আঙুলিয়াব পাৰিঃ যি নবপতিয়ে ধৰ্মৰ দ্বাৰাই জাতিক শাসন কৰে, তেওঁ নিজ স্থানত থকা নকত্ৰৰ দৰে স্থিৰ, যাৰ চাৰিওফালে অন্যান্য জ্যোতিষ্কমণ্ডলীয়ে প্ৰদক্ষিণ কৰে।" (Wisdom of India and China) এই কথাষাৰে নিশ্চয় শান্তিৰ কথা কে সূচায়। কনফিউচিয়াচ আজি এজন ব্যক্তি নহয়। তেওঁ এটা শক্তিলৈ ৰূপান্তৰিত হৈছে। কনফিউচিয়াচে নিজে জ্ঞান বা দৰ্শনৰ উৰাল বান্ধিছো বুলি কেতিয়াও দাবী কৰা নাছিল। তেওঁ "জ্ঞানৰ সৃষ্টি কৰ্তা নাছিল, "ট্ৰেন্সমিটাৰহে" অছিল। ট্ৰেন্সমিটাৰৰ ফিলোৰাট কিমান তাক জুখিব নোৱাৰি।

যীশুখৃষ্ট

চমু পৰিচয় :— যিসকল ব্যক্তি দেৱতাৰ শাৰীলৈ উঠিছে সেইসকল ব্যক্তিৰ চিনাকী দিবলৈ যোৱাটো ধৃষ্টতা মাথোন। যীশুখৃষ্টও তেনে এজন ব্যক্তি। এনেবোৰ ব্যক্তি কেনেকৈ আছিলতকৈ তেওঁলোকে কি শিকাইছিল সেইটো জনাবহে বেছি আৱশ্যক। পৃথিবীৰ হৈ-চৈ বিলাকৰ মাজত শান্তিৰ পথ যীশুয়ে আমাক দেখুৱাই দিলে।

যীশুখৃষ্টৰ জন্মৰ আগৰ পৃথিবীখন অসন্তোষ আছিল। এই পৃথিবীখনত নানান অন্ধবিশ্বাস আৰু কু-সংস্কাৰে গা কৰি উঠিছিল। আমাৰ এটা বিশ্বাস আছে সমাজ বিপথে গলে তাক ধ্বংসৰ মুখৰ পৰা ৰক্ষা কৰিবলৈ ঈশ্বৰে একোজন ঐশ্বৰিক গুণসম্পন্ন পুৰুষ পঠিয়াই দিয়ে। পৃথিবীৰ মহৎ ব্যক্তি সমূহৰ জন্ম আৰু তেওঁৰ জন্মৰ আগৰ সমাজ ব্যৱস্থাৰ ইতিহাসৰ উদাহৰণে এই বিশ্বাসটো আমাৰ মনলৈ আনি দিছে। যীশুখৃষ্টও তেনে এজন ঈশ্বৰ প্ৰেৰিত পুৰুষ আছিল। যীশুৰ জন্মৰ আগতে ভাবজিলে লিখিছিল যে-পৃথিবীত এনেকুৱা এজন পুৰুষৰ জন্ম হোৱা উচিত যি "লৌহ যুগৰ সামৰাণ পেলাই সমগ্ৰ মানৱজাতিলৈ সোণালী যুগৰ শান্তি কঢ়িয়াই আনিব পাৰে"—কথাষাৰ ফলিয়ালে।

বেথেলহামত যীশুখৃষ্টৰ জন্ম হল। যীশুৰ জন্মতাৰিখ লৈ মতভেদ আছে। বেথেলহামৰ ঘোঁৰাশালত কেভিয়া তেওঁৰ জন্ম হৈছিল কোনেও সঠিককৈ কব নোৱাৰে। কিছুমানৰ মতে তেওঁৰ জন্মৰ তাৰিখ পঁচিশ মে, কিছুমানৰ মতে পঁচিশ ডিচেম্বৰ। অৱশ্যে আজিকালি পঁচিশ ডিচেম্বৰকে সকলোৱে যীশুৰ জন্ম দিন বুলি ধৰি লৈছে। যীশুৰ জন্ম দিনৰ পৰাই খৃষ্টাব্দ গণনা কৰা হৈছে। বছৰটো সম্পৰ্কে সময় গণনা কৰোতা সকলে কৈছে যে বছৰটো খৃষ্টাব্দ গণনা কৰা সময়তকৈ চাৰি, পাঁচ, সাত, বা তাতোকৈ বেছি আগবঢ়াই দিয়া উচিত।

যীশুৰ জন্মৰ লগে লগে খৃষ্টান ধৰ্ম্মৰো জন্ম হ'ল। খৃষ্টধৰ্ম্মত ইহুদী-বিলাকৰ একেশ্বৰবাদ আৰু জোৰাচটাৰ নৈতিক বাণীসমূহ সমন্বিত হৈছে। খৃষ্টান ধৰ্ম্মই কেৱল ধৰ্ম্মৰ দাৰ্শনিক তথ্যবোৰকে আলোচনা কৰা নাই। এই ধৰ্ম্মই সমাজৰ প্ৰত্যেকটো আইকে স্পৰ্শ কৰিছে। সেইপিনৰ পৰা খৃষ্টান ধৰ্ম্ম যথেষ্ট পৰিমাণে প্ৰগতিমূলক। এই ধৰ্ম্মই মানবীয় অধিকাৰ দাবী কৰিছে, মানুহৰ মাজত প্ৰভেদ দূৰ কৰাৰ যত্ন কৰিছে, নাৰী জাতিক মুক্তি দিয়াৰ কথা কৈছে।

যীশুখৃষ্টই অন্ধবিশ্বাস দূৰ কৰি মানৱতাৰ ভেটিত এটা ধৰ্ম্ম গঢ়ি তুলিব খুজিছিল। কিন্তু বৰ্বৰ শাসনকৰ্তা সকলে সেই কথা ভাল নেপালে। সমাজ-ব্যৱস্থাৰ এনে বৈপ্লৱিক সলনি আনিবলৈ প্ৰবৰ্ত্তন কৰা বৌদ্ধধৰ্ম্ম অশোকৰ ৰাজত্বৰ ৰাজধৰ্ম্ম হৈ উঠিল। যীশুখৃষ্টৰ ধৰ্ম্ম ৰাজধৰ্ম্ম নহল। বৰঞ্চ 'ক্ৰুশত' বিদ্ধ হৈ যীশুয়ে মৃত্যু বৰণ কৰিব লগীয়াহে হ'ল।

যীশুখৃষ্টৰ বাণী

লেবানন আৰু কেময়ৰ পৰিস্থিতিয়ে আকৌ এখন মহাসমৰ আনিব খুজিছিল। ১৯৫৮ চনৰ জুলাই মাহত ইউনাইটেড নেচনচত 'লজ' দিয়া এটা বক্তৃতাৰ পৰা বুজা যায় যে আমেৰিকাই লেবাননত লেবানন চৰকাৰৰ অনুৰোধতহে হস্তক্ষেপ কৰিছিল আৰু পৰিস্থিতি শান্ত অৱস্থালৈ অনাৰ

প্ৰচেষ্টা চলাইছিল। ই মাথোন অছহাত। ইয়াৰ অন্তৰালত লুকাই আছে মধ্যপ্ৰাচ্যত আমেৰিকাৰ ৰাজনৈতিক স্বার্থ। আমেৰিকাই হয়তো বুজিও বুজিব খোজা নাছিল যে তেওঁলোকৰ মধ্যস্থতাৰ লগে লগে সমস্যা কিমান গুৰুত্ব হব পাৰে। আমেৰিকাৰ মধ্যস্থতাৰ লগে লগে কহও আহি পৰিব। কাৰণ মধ্যপ্ৰাচ্যত কহৰও স্বার্থ ভালকৈয়ে লুকাই আছে। এই বৰমূৰীয়া ৰাষ্ট্ৰ ইখনৰ স্বার্থৰ টিঙিৰি তুলাৰ পৰা যে একুৰা ডাঙৰ জুই ওলাব পাৰে সেই কথা সকলোৱে উপলব্ধি কৰিছে। কেময় দ্বীপতো তেনেকুৱা এটা পৰিস্থিতিয়ে হৈছিল। সকলোৱে এইটো স্বীকাৰ কৰিব যে মাথোন কেইখোজমান আঁতৰত থকা এই দ্বীপটোত জাতীয় চীনৰ অধিকাৰেই বেচি। তেনে অৱস্থাত আমেৰিকাই পঙ্গু কণ্ঠমিটাং চৰকাৰক সাহায্য দিয়াৰ কি মানে হব পাৰে! আমেৰিকাই সমৰ্থন আৰু সাহায্য দিয়াৰ লগে লগে কহও খোলা ভাষাত কৈ দিলে যে জাতীয় চীনক আক্ৰমণ কৰা মানেই কহক আক্ৰমণ কৰা। ——— আকৌ এখন মহাসমৰৰ বিতীৰিকা! আমেৰিকা আৰু কহ ——— যুঁজৰ পথাৰত যেন ছটা নাকি লগা মহ। মধ্যপ্ৰাচ্য আৰু কেময়ৰ উপৰিও এই ছটা মহ'ৰ যুঁজিবলগীয়া পথাৰ আৰু বহুত আছে। এনেধৰণৰ কথাই গোটেই পৰিস্থিতিটো অশ্ৰীতিকৰ কৰি পেলাইছে। ইয়াৰ মূলতে হৈছে বৰমূৰীয়া শক্তিবিলাকৰ সহ-অৱস্থান নীতি (Principle of Co-existence) ৰ প্ৰতি সক্ৰিয় অৱহেলা। এই সহ-অৱস্থান নীতি খৃষ্টান ধৰ্ম্মৰ ভেটিত গঢ়ি উঠা। কাৰণ খৃষ্টান ধৰ্ম্মৰ [সকলো ধৰ্ম্মৰে] মূলনীতি হৈছে “তুমি তোমাৰ ওচৰবুৰীয়াক ভালপোৱা।” ঠিক এই স্বৰূপে মিলাই F. S. C. Morthrop যে কোৱা কথা এয়াৰ কব পাৰি। তেখেতে কৈছে:

“বৰ্ত্তমান যুদ্ধৰ কাৰণ আঁতৰাবলৈ যি কোনো আন্তৰিক প্ৰচেষ্টা চলাওতে খৃষ্টান ধৰ্ম্ম আৰু পাশ্চাত্যৰ আদৰ্শবাদৰ মূল চিন্তাধাৰাত মনোনিবেশ কৰিবই লাগিব।” খৃষ্টান ধৰ্ম্মৰ মূলমন্ত্ৰ কি? নিজে নিলিখি জনে তেওঁৰ

‘এপিষ্টল’ত লিখা কথাষাৰ তুলি দিলো :

“হে প্ৰিয়, আহা আমি উত্তৰে প্ৰেমৰ দোলেৰে বান্ধ খাওঁ।
কাৰণ প্ৰেমেই ঈশ্বৰ। যাৰ অন্তৰত প্ৰেম আছে তেওঁৰেই
ঈশ্বৰৰ সন্তান আৰু তেওঁৰেই ঈশ্বৰক জানে। যাৰ অন্তৰত
প্ৰেম নাই তেওঁ ঈশ্বৰক নাজানে। কাৰণ ঈশ্বৰো প্ৰেম।”

—এইটো আদৰ্শৰ কাৰণে যীশুখৃষ্টই নিজৰ জীৱন ত্যাগ কৰিছিল।
অৱশ্যে এনেকুৱা এঘাৰ কথাই বস্তু বাদত বিশ্বাস থকা পৃথিবীখনক অলপহে
স্পৰ্শ কৰিব পাৰিব। আনহাতে এইটোও সত্য যে ধৰ্ম্মৰ মূলমন্ত্ৰবোৰক
আদৰ্শ কৰি চলিলে আজিৰ উতলা পৰিস্থিতিৰ বহুতোখিনি শাম কাটিব।
যীশুখৃষ্টৰ ধৰ্ম্মৰ কথা আলোচনা কৰি “Christianity among the re-
ligions of the world” বোলা কিতাপখনত লিখিছে যে ইয়াৰ মূলমন্ত্ৰ
তিনিটা— (১) যীশু আছিল ‘ক্ৰছ’ত বিন্ধ হৈ প্ৰাৰ্ণত্যাগ কৰিব পৰাকৈ
ত্যাগী (২) মানুহে, অৱতাৰ হিচাবে যীশুৱে যি আদৰ্শ দেখুৱালে সেই আদৰ্শ
অনুসৰণ কৰা (৩) বিমানলৈকে পাবি সিমানলৈকে এই আদৰ্শ অনুযায়ী
কাম কৰা। আজিৰ পৃথিবীত আদৰ্শ আৰু কামৰ মাজৰ ব্যৱধানটো খুব
বেছি হৈছে। এইটো দূৰ হোৱা উচিত। ইয়াক দূৰ কৰিবৰ কাৰণে সক্ৰিয়
অংশ গ্ৰহণ কৰিব লাগিব চাৰ্চে। কাৰণ “পাশ্চাত্যত ধৰ্ম্ম হৈছে গীৰ্জাৰ
বিষয়।” এইটো জানো কৰিব নোৱাৰি? ই কেৱল ভাৱধাৰাক খাপ খুউৱাব পৰা
(adjustment of ideas) কথা। জাতীয় স্বাৰ্থৰ নামত জাতিয়ে যুদ্ধ
নকৰিবও পাৰে। পাৰস্পৰিক সম্বন্ধ শান্তিৰ যোগেদিও আহিব পাৰে। কিন্তু
আব কাৰণে লাগিব শান্তিৰ বাণীত, ধৰ্ম্মৰ বাণীত অটল বিশ্বাস। কাৰণ
মানুহৰ কাৰ্য্যকলাপ বিশ্বাসৰ ওপৰত ভিত্তি কৰিছে চলে।

যন্ত্ৰপাতিৰ উচ্চতম আৱিষ্কাৰৰ দিনত কমিউনিজম আৰু জাতীয়তাবাদ
ছয়োটাই সমানে মাৰাত্মক। ছয়োটাই মানুহৰ সমূহীয়া শক্তিক পূজা কৰা
বুজায়। এই প্ৰত্যেকটোৱে প্ৰত্যেকটোৰ নামত যুদ্ধৰ বিত্তীয়কাৰ সৃষ্টি কৰিব

পাৰে আৰু কৰিছেও। এই বিত্তীয়কাৰ অৱসান ঘটাব পাৰে খৃষ্টান ধৰ্ম্মৰ
মূল বাণীসমূহৰ ওপৰত বাধিব পৰা বিশ্বাসে আৰু গীৰ্জা অনুস্থানে। গীৰ্জা
শব্দটো আনুষ্ঠানিক অৰ্থত ব্যৱহাৰ কৰিছো। লগতে বিশ্বাস শব্দটোৰ গুৰু
বঢ়াবৰ কাৰণে বাধাকৃষ্ণৰ বাখ্যাটো উদ্ধৃত কৰি দিছো :

“প্ৰকৃততে আমি কেৱল বুদ্ধিৰেই বিশ্বাস নকৰো। আমাৰ
সমগ্ৰ শৰীৰ আৰু আত্মাবেও কৰো।” বাজনৈতিক উত্তাপৰ
অৱসান ঘটাবলৈ গীৰ্জাই কৰা প্ৰচেষ্টাৰ কথা বুজীত আছে। ১১শ শতাব্দীত
পশ্চিমৰ সমাজখন অসভ্য আৰু স্বেচ্ছাছাৰী (barbarous anarchy) হৈ
আছিল। গীৰ্জাই এই অৱস্থাৰ অৱসান ঘটাবলৈ ব্যৱস্থা হাতত ললে।
গীৰ্জাৰ মূৰব্বী প’পে শাৰ্থিৰ পদ্ধতিৰ (Physical anarchy) বিৰুদ্ধে অপাৰ্থিৰ
(non-material) অস্ত্ৰেৰে যুঁজিবলৈ আৰম্ভ কৰিলে। এই বিৰোধিতাত
প’পৰ ছটা ডাঙৰ সুবিধা আছিল। এটা হৈছে বিৰোধী দলৰ মাজত থকা
অনৈক্য আৰু আনটো হৈছে ধৰ্ম্মানুস্থানৰ প্ৰতি থকা মানুহৰ আনুগত্য।
প্ৰজাবিলাক এই সংঘৰ্ষত ধৰ্ম্মৰ নামত প’পৰ ফলীয়া হৈছিল। প’পৰ অসীম
ক্ষমতাৰ কথা বুজীৰ পাতে পাতে জীয়াই আছে। নেপলিয়ণৰ দৰে বিজয়ী
বীৰেও প’পৰ লগত মিত্ৰতা স্থাপন কৰিছিল। বজাই কোনো নীতি প্ৰচাৰ
কৰিবলৈ হলে প’পৰ সহায় লৈছিল। প’পে বজাক সমাজচ্যুত কৰিব
পাৰিছিল। প’প ইমান ক্ষমতাৰ অধিকাৰী হব পাৰিছিল — কাৰণ তেওঁ
আছিল ধৰ্ম্মগুৰু। ১১শ শতাব্দীত গীৰ্জাৰ এই প্ৰচেষ্টা শলাগ লবলগীয়া।
আজিৰ যুগতো গীৰ্জাৰ এনে এটা প্ৰচেষ্টাৰ অতি আৱশ্যক হৈ পৰিছে।
খৃষ্টান ধৰ্ম্মৰ ভেটিত সমাজখন গঢ় দিয়াৰ দায়িত্ব আহি পৰিছে।

যুদ্ধ কৰি পৃথিবীৰ একো লাভ নহয়। শক্তিকো বিশ্বাস কৰা জাতিকেই
হওক বা ব্যক্তিকেই হওক বুজীয়ে পাহৰি পেলাইছে। আইন একত্ৰীকৰণ
আৰু ফ্ৰান্সত বেঙ্ক প্ৰতিষ্ঠা কৰাৰ বাহিৰে নেপলিয়ণৰ আক্ৰমণৰ নিজস্ব
কোনো স্থান নাই। আলেকজেণ্ডাৰৰ অক্ৰমণতকৈও ভাৰতীয় আৰু গ্ৰীক

কৃষ্টিৰ সময় ডাঙৰ কথা; আকবৰৰ মহৰ বাজ্য-জয়ত নহয়—ধৰ্ম্মৰ ঐক্য স্থাপনৰ প্ৰচেষ্টাতহে, অশোকৰ মহৰ যুদ্ধ কৰাত নহয়, যুদ্ধ ত্যাগতহে। তেনেকৈ হৈ যোৱা মহাসমৰ দুখনৰ স্থায়ী মূল্য ক'ত? অৱশ্যে এইটো কব পাৰি যে মহাসমৰ দুখনে যান্ত্ৰিক উন্নতি দীপ্ততৰ কৰিছে। কিন্তু যন্ত্ৰপাতিবোৰ হিংসাবে প্ৰয়োগ কৰিলেহে পৰিণাম মাৰাত্মক হ'ব। যান্ত্ৰিক উন্নতি হওক, কিন্তু লগে লগে এই যন্ত্ৰপাতিবোৰ নিয়ন্ত্ৰণ কৰাটোও অতি আৱশ্যকীয় হৈ পৰিছে,—যেনে “Atom for Peace.” যুদ্ধৰ পৰিণাম কেনে ভয়াবহ হ'ব পাৰে তাৰ কথা বেলেগে লিখি বুজাবৰ আৱশ্যক নাই। এই ক্ষেত্ৰত কেইখনমান কিতাপৰ কথা উল্লেখ কৰিব পাৰি। অসমীয়া “ডাৱৰ আৰু নাই” আৰু “বন জুই”। “ডাৱৰ আৰু নাই”ৰ প্ৰত্যেকটো চৰিত্ৰই যুদ্ধৰ বলি। “বনজুই”ত যুদ্ধ শিখণীহে। আৰু পৰা কাড় মাৰিছে জোনা, মাখন, গোলাপ মাষ্টৰ, প্ৰেমধৰ আদিয়ে। ইংৰাজী সাহিত্যত এনে কিতাপ বহুত আছে। যুদ্ধই (হিংসা) প্ৰতিকাৰ কৰা বলি বিধাস কৰিলেও প্ৰকৃততে তিত্ততাৰহে সৃষ্টি কৰে। এই সম্পৰ্কত Spinoza ই কৈছে।

“যি আঘাতৰ প্ৰতিশোধ হিংসাবে ল'ব খোজে সি সদায় ক্ষত কষ্টতে দিন নিয়াব। কিন্তু যি হিংসাক প্ৰেমেৰে জয় কৰে, তেওঁ আনন্দ আৰু দৃঢ়তাৰে যুঁজ কৰে, তেওঁ এজন বা দহজনৰ লগত সমানে যুঁজিব পাৰে আৰু কেতিয়াও তেওঁক ভাগ্যৰ সহায় নেলাগে। যি সকলক তেওঁ জয় কৰে সেইসকলে আনন্দেৰে তেওঁৰ বশবৰ্ত্তী হয়”।

যিমানদিনলৈকে পৃথিবীত হিংসাত্মক কাৰ্য্যকলাপ চলি থাকিব সিমানদিনলৈকে সভ্য হৈছো বুলি কবৰ আমাৰ নৈতিক অধিকাৰ নাই। কুৰি শতিকাত আমি সভ্য হৈছোনে নাই তাৰ এটা প্ৰমাণ—“কাশ্মীৰ প্ৰিলেচ”। হিংসা বৰ্ধবতাৰ, আৰু প্ৰেম সভ্যতাৰ পৰিচায়ক। পৃথিবীখনলৈ শান্তি আনিবলৈ হলে ক্ষমতাৰ অধিকাৰীসকলে যৌশ্বক্যৰ বাণী

মৰ্মে মৰ্মে উপলব্ধি কৰিব লাগিব। সেইকাৰণে আদৰ্শৰ ভেটিত এখন নতুন সমাজ গঢ়ি তোলাটো যুগৰ অহ্বান হৈ পৰিছে। আমি সকলোৱে এনেকুৱা এখন সমাজ গঢ়ি তুলিব লাগিব — য'ত আমি প্ৰত্যেকেই প্ৰত্যেকৰ বোজা কান্ধ পাতি লওঁ, প্ৰত্যেকেই প্ৰত্যেকৰ দুখকষ্টত সহানুভূতি দেখুৱাও। এনেকুৱা এখন সমাজ ‘জাতীয় স্বাৰ্থ আৰু বানিজ্যৰ প্ৰতিযোগিতাৰ পৰা সৃষ্টি হোৱা অবিয়াঅবিৰ পৰা মুক্ত হ'ব। কাৰণ এইখন সমাজে জগতৰ বাহিৰা বস্তুৰ ওপৰত গুৰুহু আৰোপ নকৰে। বৰ্হিজগতত এজন মানুহৰ লাভ মানে অইন এজনৰ লোকচান।’ কিন্তু প্ৰশ্ন হৈছে এইখন সমাজ আমি কেনেকৈ প্ৰতিষ্ঠা কৰিব পাৰো। যীশুৰ বাণীবীলাকৰ অনুসৰণে এনে এখন সমাজ প্ৰতিষ্ঠা কৰাত সহায়ক হ'ব। অৱশ্যে প্ৰত্যেক ধৰ্ম্মইয়ে আমাক শিকায় যে পাবস্পৰিক সহানুভূতিপূৰ্ণ সহ-অৱস্থান মানে ন্যায়ক বুজায়।

ন্যায় যুদ্ধবিৰোধী।

গান্ধীজী

চমু পৰিচয়ঃ—— আজি নতুনকৈ গান্ধীজীক চিনাকি কৰিবলৈ যোৱাটো নিবৰ্থক। মাহাত্ম্যগান্ধীক কোনে নেজানে? মহাত্ম্যগান্ধীৰ জীৱনৰ ওপৰত ভাব বব নোৱাৰা গ্ৰন্থও ওলাইছে, সৰু পুথিও ওলাইছে। তথাপিও যে গান্ধী মানুহজন আৰু গান্ধীবাদৰ আলোচনাৰ শেষ হোৱা নাই।

গান্ধীজীৰ জন্ম হয় ১৮৬৯ চনত। গান্ধী পৰিয়ালটো সদায় ধৰ্ম্মৰ বা-বতাহৰ মাজত আছিল। গতিকে সৰুৰে পৰাই গান্ধীৰ মনটোৱে ধৰ্ম্মৰ শালত গঢ় লবলৈ সুবিধা পাইছিল। গান্ধীজীৰ ধৰ্ম্ম কিন্তু তথাকথিত ধৰ্ম্ম নহয়; গান্ধীজীৰ ধৰ্ম্ম আছিল মানৱধৰ্ম্ম।

১৮৮৭ চনত গান্ধীজী বেৰিষ্টাৰী পঢ়িবলৈ বিলাতলৈ যায়। সেইসময়ত হিন্দু পৰিয়ালৰ লৰা এজন বিলাতলৈ যোৱাটো ডাঙৰ কথা। গান্ধীজী যাবৰ সময়তো পৰিয়ালৰ বহুতে ঘোৰ আপত্তি কৰিছিল। বেৰিষ্টাৰী পঢ়ি থকা কালভোখৰতে হিন্দু ধৰ্ম্ম পুথিৰ প্ৰতি গান্ধীজীৰ একাগ্ৰতা জন্মে। আচৰিত লাগে। হিন্দু ধৰ্ম্ম পুথিৰ প্ৰতি গান্ধীজীৰ আগ্ৰহ জন্মে বিলাতত। “চাৰ্মন্ অন্ দি মাউণ্ট” য়েও তেওঁৰ মনত গভীৰ সাঁচ বহুৱায়। শেষলৈ

ধৰ্ম্মৰ প্ৰতি জন্মা এই অনুৰাগে গান্ধীজীৰ জীৱনটো গঢ় দিলে। ধৰ্ম্মৰ পথাৰত গজা নৈতিকতাৰ বাণী তেওঁ ৰাজনৈতিক ক্ষেত্ৰত প্ৰয়োগ কৰিলে; ৰাজনীতি আৰু নৈতিকতা — এই দুটা যে ভিন্ন নহয় তাক প্ৰমাণ কৰিলে।

দক্ষিণ আফ্ৰিকাত থাকোতেই গান্ধীজীৰ কৰ্ম্ম জীৱনলৈ ঘাত প্ৰতিঘাত-বোৰ আহে। এখন কৰ্ম্মৰ পক্ষে ওকালতি কৰিবলৈ গৈ কেনেকৈ এখোজ এখোজকৈ তেওঁ দক্ষিণ আফ্ৰিকাৰ আন্দোলনত সোমাই পৰিব লগীয়া হল সেই কথা সকলোৱে জানে। অৱশ্যে দক্ষিণ আফ্ৰিকাৰ আন্দোলন তেওঁ নিজেই গঢ় দিয়া। ১৮৯৪ চনত তেওঁ ‘নাটাল ইণ্ডিয়ান কংগ্ৰেছ’ প্ৰতিষ্ঠা কৰে। দক্ষিণ আফ্ৰিকাৰ মানুহৰ মৰমক নেওচি গান্ধীজী ভাৰতলৈ আহে। আহো কৰিও আহিব নোৱাৰিলে। তেওঁ কেইবাবছৰো আফ্ৰিকাত থাকিব-লগীয়া হল। এই আফ্ৰিকাতে গান্ধীজীয়ে বহুত কাম কৰিলে। এই আফ্ৰিকাতে গান্ধীজীক প্ৰথম শ্ৰেণীত যাত্ৰা কৰিবলৈ দিয়া নাছিল, এই আফ্ৰিকাতে গান্ধীজীক পাণ্ডুৰী মাৰি আদালতত সোমাবলৈ দিয়া নাছিল, এই আফ্ৰিকাতে গান্ধীজীয়ে মৰিব লগাকৈ মাৰ খাইছিল, এই আফ্ৰিকাতে গান্ধীজীৰ বিদ্ৰোহী জীৱনৰ পাতনি মেলিছিল।

১৯১৬ চনত গান্ধীজী ভাৰতলৈ আহে। ভাৰতলৈ আহিও গান্ধীজীয়ে বৃটিছ চৰকাৰৰ বিপক্ষে যুঁজিবলৈ ললে। ভাৰতৰ স্বাধীনতাৰ কাৰণে তেওঁ কি নকৰিলে! গোটেই ভাৰতবাসীক তেওঁ জগাই তুলিলে, বৃটিছ সম্ৰাজ্যবাদৰ বিপক্ষে যুঁজিবলৈ পথ দেখুৱাই দিলে। অতি সোনকালে গান্ধী এটা ‘শক্তি’ হৈ পৰিল। ভাৰতবাসীয়ে তেওঁ যি কয় তাকে শুনিবলৈ ধৰিলে। গান্ধীজীৰ যুঁজৰ অন্ত আছিল সুকীয়া। সেই অন্তপাত আছিল অহিংসাৰ অন্ত। ভাৰতত বৃটিছৰ অন্যায় অবিচাৰৰ প্ৰতিবাদ কৰি তেওঁ কেইবাবাৰো অন্তশনো কৰিছিল। এই অন্তশনবোৰে গান্ধীজীৰ স্বাস্থ্য দুৰ্বল কৰি পেলাইছিল। “ৰাওলট আইন”, অমৃতচৰৰ হত্যাকাণ্ড, মটেগু-চেমচ্ফৰ্ড বিপট, চাইমন কমিচন, নিমখৰ ওপৰত বহুৱা কৰ — এইবোৰৰ বিৰুদ্ধে গান্ধীজীয়ে কেনেকৈ

প্ৰতিবাদ কৰিছিল সেই কথা কোনেও নজনা নহয়।

গান্ধীজীয়ে আৰু এটা গধুৰ কাম হাতত লৈছিল। সেইটো হৈছে হিন্দু আৰু মুছলমানৰ মাজত ঐক্য স্থাপন। স্বৰাজৰ কাৰণে এইটো অতি আৱশ্যকীয় কথা বুলি গান্ধীজীয়ে ভাবিছিল। নৈতিক শক্তিৰ বলেৰে এই ঐক্য স্থাপনত তেওঁ বহুতখিনি কৃতকাৰ্য্যও হৈছিল। এই মহৎ আদৰ্শৰ কাৰণে তেওঁ গুলীৰ অঘাতত প্ৰাণ এবিধ লগীয়া হৈছিল।

শেষলৈ গান্ধীজীয়ে সবৰমতী আশ্ৰমত থাকিবলৈ ললে। তেওঁ সত্ৰিৰ ভাৱে ৰাজনীতিত অংশ গ্ৰহণ নকৰি তেওঁৰ বহুমূলীয়া উপদেশেৰে স্বৰাজৰ কাৰণে সংগ্ৰাম কৰোতাসকলক আগবঢ়াই নিলে। গান্ধীজীয়ে স্বাধীনতা আনিবলৈ যত্ন নকৰি স্বাধীন হবলৈ যিখিনি কথাৰ আৱশ্যক সেইখিনি আনিবলৈ যত্ন কৰিলে। তাৰ ভিতৰত হিন্দু আৰু মুছলমানৰ মাজৰ প্ৰভেদ দূৰ কৰা আৰু হৰিজনসকলৰ সামাজিক মুক্তিৰ কাৰণে যত্নকৰা — এই দুয়োটা উল্লেখযোগ্য। কিছুমান মানুহক অস্পৃশ্য বুলি ঘিণ কৰি স্বাধীন বুলি ঘোষণা কৰা মূল্যহীন কথা।

১৯৪২ চনৰ আন্দোলনৰ সময়ত গান্ধীজীক পুনৰ গ্ৰেপ্তাৰ কৰে। এইবাৰ জেইলৰ পৰা ওলাই আহি গান্ধীজীয়ে দেখিলে যে গোটেই ভাৰত সাম্প্ৰদায়িকতাৰ পিতনিত ডুব গৈছে। এইটো শুচাবলৈ তেওঁ দৃঢ় প্ৰতিজ্ঞা হল আৰু শুচাব নোৱাৰালৈকে ক্ষান্ত নহল। ১৯৪৭ চনত স্বাধীনতা পাই গোটেই ভাৰত যেতিয়া আনন্দত পাগল, দিল্লী যেতিয়া মত্ত, গান্ধীজী তেতিয়া নোৱাখালিৰ গাঁৱত। এই নোৱাখালিত সাম্প্ৰদায়িকতাৰ জুইকুৰা বেছিকৈ জ্বলিছিল। দুৰ্বল স্বাস্থ্যৰে গাঁৱে গাঁৱে ঘূৰি ফুৰি তেওঁ শান্তিৰ কথা কৈ ফুৰিছিল, মিলাপ্ৰীতিৰ কথা কৈছিল, ঐক্যৰ কথা কৈছিল।

মুছলমানৰ প্ৰতি এই মৰম আৰু প্ৰীতি দেখুৱাৰ কাৰণে কিছুমান হিন্দুৱে গান্ধীজীক বেয়া পাবলৈ ধৰিলে। তাৰে এজনে ১৯৪৮ চনৰ জানুৱাৰীৰ ৩০ তাৰিখে গান্ধীজীক গুলীয়াই হত্যা কৰিলে। সেই দিনটোত

গোটেই ভাৰতবাসীয়ে ইনাই বিনাই কান্দিলে। শান্তিৰ দূত গান্ধীজী আৰু নাই, — তেওঁৰ নামটো উপাখ্যান হৈ পৰিছে।

গান্ধীজীৰ আদৰ্শ

গান্ধীজীৰ জীৱনটোৱেই শান্তিকামী জীৱন। বিলাতত বেৰিষ্টাৰী পাছ কৰি আহি গান্ধীজীয়ে বহুত ওকালতি আৰম্ভ কৰে। কিন্তু এই ব্যৱসায়ত তেওঁ অকৃতকাৰ্য্য হয়। এই অকৃতকাৰ্য্যতাৰ ওপৰতে এটা শান্তিকামী জীৱন গঢ়ি উঠে। গান্ধীজীৰ জীৱন পৃথিবীৰ এটা অমূল্য সম্পদ। গান্ধীজীৰ দৰে সত্য, অহিংসা আৰু শান্তিৰ কাৰণে জীৱন উৎসৰ্গা কৰিব পৰা দেশনেতাৰ বৰ আৱশ্যক হৈ পৰিছে। আজিৰ পৃথিবীখনত যুদ্ধৰ বিভীষিকায় নহয়, সামাজিক আৰু অৰ্থনৈতিক প্ৰভেদো বহুত আছে। আন নালাগে গান্ধীজীৰ নিজৰ দেশতে আছে। এইবোৰ দূৰ নকৰালৈকে সভ্যতা নিস্প্ৰাভ হৈ থাকিব। প্ৰভেদ মূলতঃ অসত্য।

গীতাত ‘যোগ’ৰ ব্যাখ্যা দি এই কেইটা ‘যোগ’ৰ কথা উল্লেখ কৰিছে, — ধ্যানযোগ, জ্ঞানযোগ, ভক্তিযোগ আৰু কৰ্মযোগ। এই আটাইকেউটাৰ সমষ্টিয়েই হৈছে যোগ। এটাক বাদ দিলেও যোগ শব্দৰ সম্পূৰ্ণ অৰ্থ নহয়। এইকেইটাৰ এটাক বাদ দি আনটো ধৰিব নোৱাৰি। কাৰণ কৰ্ম নহলে “আৱেগহীন জ্ঞান আৰু কৰ্ম উত্তাপহীন যান্ত্ৰিক ক্ৰিয়া মাথোন।” এইখিনিতে ধ্যানক ‘ইমচন’ বুলিব পাৰি। সেইদৰে জ্ঞানৰ প্ৰতি এটা টান নাথাকিলে তাৰ কাৰণে কষ্ট স্বীকাৰ কৰিব নোৱাৰি। শঙ্কৰাচাৰ্য্য কৰ্মযোগী আছিল, চৈতন্য আছিল ভক্তিযোগী, জনকেশভিন, আগষ্টাইন আদি আছিল কৰ্মযোগী। কিন্তু গান্ধীজী আছিল প্ৰকৃত যোগী যাৰ গাত আটাইকেউটা লক্ষণ প্ৰকাশ পাইছিল। কাৰণ যোগ হৈছে ধ্যান, জ্ঞান, ভক্তি, কৰ্ম — এই আটাইকেউটোৰে একত্ৰীকৰণ। সমাজখন দোপত দোপে আগবাঢ়ি যাবলৈ ধ্যান আৰু কৰ্ম এই দুয়োটাৰে যে আৱশ্যক তাৰ কথা বুৰঞ্জীবিদ টয়নবীয়ে উল্লেখ কৰিছে। তেখেতে কৈছে যে সমাজত এনে কিছুমান মানুহ লাগে যি

সমস্যাসমূহৰ পৰা আঁতৰি থাকি সেইবোৰৰ ওপৰত ধ্যান বা চিন্তা কৰি সমাধানৰ উপায় উলিয়াব পাৰে। কিন্তু সমাধানৰ উপায় পাই তেওঁলোক সমাজৰ পৰা আঁতৰি গলে নহ'ব, তেওঁলোক সমাজৰ মাজলৈ ঘূৰি আহিব লাগিব। বুৰঞ্জীত এনে কিছুমান ব্যক্তি আছে। মাজতে আমাৰ নেহেৰুয়েও এনে এটা মনোভাৱ পোষণ কৰিছিল। নেহেৰুকে কিন্তু যাবলৈ দিয়া নহ'ল। এইটো টয়নবীৰ “উইদ্বৰেল এণ্ড বিটান” সূত্ৰ। গান্ধীজীও এজন তেনেকুৱা ব্যক্তি আছিল। কিন্তু এইখিনিতে এটা ডাঙৰ প্ৰাৰ্থক্য আমাৰ চকুত পৰে। নিৰ্জৰ্জন ঠাইত চিন্তা কৰি এটা বিশেষ দৰ্শন লৈ আকৌ সমাজলৈ ঘূৰি আহিলে তাক পৰিস্থিতিৰ লগত খাপ খুৱাই লোৱাত আহকাল কিছুমান আহি পৰে। গান্ধীজীৰ ক্ষেত্ৰত এইধাৰ কথা ক'ব নোৱাৰি। গান্ধীজীৰ জীৱন দৰ্শন আৰু সমস্যা সমাধানৰ পথ অৱিস্কাৰ হৈছিল পৰীক্ষাৰ যোগেদি, কৃতকাৰ্য্যতা আৰু ব্যৰ্থতাৰ সংঘৰ্ষৰ মাজেদি। গান্ধীজীয়ে পৰিস্থিতিৰ লগত খাপ খুৱাবলৈ তেওঁৰ মতবাদৰ ওৰি খুটা কেইটা ইফাল সিফাল নকৰাকৈয়ে বেবছালবোৰ কেতিয়াবা ইফাল সিফাল কৰিছিল। এইটো গান্ধীজীৰ মহত্ব পৰিচয়। কাৰণ প্ৰথম মেধাৰ ব্যক্তিয়েহে যুগধৰ্ম্মৰ লগত খাপ খুৱাব পাৰে।

গান্ধীজীৰ জীৱনৰ পৰা শিকিবলগীয়া আটাইতকৈ ডাঙৰ কথা হৈছে অহিংসাৰ নীতি। অহিংসবাদ দিনৰ সপোন নহয়। গান্ধীজীয়ে নিজৰ আন্তৰিকতা আৰু বিশ্বাসৰ যোগেদি পৃথিৱীক দেখুৱালে যে অহিংসবাদ এটা শক্তি। ভাৰতৰ স্বাধীনতাত, দক্ষিণ আফ্ৰিকাৰ জাগৰণত মহাত্মাগান্ধীৰ ‘অহিংস-অসহযোগনীতি’ৰ দান কোনে নুই কৰিব পাৰে! এইবোৰ জল জল পট্ পট্ কৈ ওলাই থকা কথা। বিশ্বাসে কৃতকাৰ্য্যতা আনে। অহিংসৰ ওপৰত থকা অটল বিশ্বাসে গান্ধীজীৰ জীৱনলৈকো কৃতকাৰ্য্যতা আনিছিল। হিংসাৰ বিপক্ষে হিংসাৰ প্ৰয়োগ কৰাৰ লোভ সামৰিব পৰাটো মনকৰিবলগা কথা। বুৰঞ্জীত এনেবুৱা উদাহৰণ কমেই পোৱা যায় :

“মহাত্মাগান্ধীয়ে ধৰ্ম্ম নিৰপেক্ষ এক নিগাজী শক্তিৰ বিৰুদ্ধে বাস্তৱাৰ্থক নিৰন্তৰভাৱে থিয় দিছিল। একনিষ্ঠাভাৱে অহিংস অস্ত্ৰৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰাত আৰু আঘাতক প্ৰত্যাঘাত কৰি প্ৰতিবোধ কৰাৰ প্ৰলোভনৰপৰা নিজক বৰ্দ্ধা কৰাত তেওঁ খুব সমৰ্থ হৈছিল।” [টয়নবী]

মধ্যযুগৰ ইউৰোপৰ ফ্ৰান্সিচক মহাত্মাগান্ধীৰ লগত বিজ্ঞাব পাৰি। কিন্তু শেষলৈ এবাৰ নোৱাৰা অৱস্থাত পৰি ফ্ৰান্সিচ কৃতকাৰ্য্য হ'ব নোৱাৰিলে। গান্ধীজী হল। গান্ধীজীয়ে উপলব্ধি কৰিছিল যে “যুদ্ধ বেয়া বস্তু”, “যুদ্ধই মানুহক বেয়া কৰে”। ইয়াৰ উদাহৰণ দিবলৈ বেলেগে লিখাৰ প্ৰয়োজন নাই। মহাসমৰৰ যুগত জীয়াই থকাসকলে এই কথা মৰ্ম্মে মৰ্ম্মে উপলব্ধি কৰিব পাৰে। মহাসমৰৰ পিছত শক্তিৰ ভেটিত গঢ়ি উঠা ৰাষ্ট্ৰ এখনো জীয়াই নাথাকিল। বুৰঞ্জীয়ে এই কথা কয়। যুদ্ধৰ ভয়াবহ পৰিণাম কেৱল ৰাজনীতিৰ ওপৰতে নপৰে সামাজিক, অৰ্থনৈতিক আৰু সাংস্কৃতিক ক্ষেত্ৰতো পৰে। ইয়াৰ কথা আমি তলৰ কথাষাৰৰ পৰাই বুজিব পাৰোঁ। ১৭ শ শতিকাত ইউৰোপত হোৱা ত্ৰিশবছৰীয়া বগৰ পৰিণামৰ কথা বৰ্ণনা দি বুৰঞ্জীবিদ খেইছে এইদৰে কৈছে :

“অৰ্থনৈতিক ক্ষেত্ৰত জাৰ্ম্মেনী এখন মক্ৰভূমিৰ নিচিনা হৈ পৰিল। প্ৰায় দুই-তৃতীয়াংশ মানুহৰ জীৱন নিপাত হল, যিবিলাক থাকিল সিহঁতবোৰে দুখে কুলুই পাচিয়ে নধৰা হল। ছখনৰ ভিতৰত পাঁচখন গাঁৱেই ধ্বংস হ'ল। পেলেটিনেট বোলা এখন ঠাই দুবছৰৰ ভিতৰত আঠবাৰ আক্ৰান্ত হ'ল। উত্তৰ পিনে প্ৰায় এক তৃতীয়াংশ মাটি খেতিৰ অনুপযুক্ত হৈ পৰিল আৰু তাত জাকে জাকে কুকুৰনেচীয়া বাঘ ঘূৰি ফুৰিল। সবস্বতীৰ ছৰাৰত তলা লাগিল। অন্ধবিশ্বাস বেছি ধৰণেৰে গঢ়ি উঠিল। নৈতিকতাৰ অধঃপতন হ'ল।”—সময়ৰ, আমি সভ্যতাৰ বুকুত বুলি কওঁ, আগ ৰাতি বোৱাৰ লগে লগে

নৃশংসতাও কেনেকৈ বেছি হৈছে তাৰ প্ৰমাণ প্ৰথম মহাসমৰৰ পৰিণামৰ কথা পঢ়িলেও পাওঁ, — “এইটো আছিল যুদ্ধক্ষেত্ৰত সাহস প্ৰদৰ্শনৰ আৰু যুদ্ধবিক্ষস্ত অঞ্চল সমূহৰ ভীতিপ্ৰদ দৃশ্যৰ স্মৃতিৰে আৰু উত্তৰ পুৰুষৰ ওপৰত পৰা বৰ নোৱাৰা বোজাৰে দূষিত এটা পৰিবেশ” — [লিপছন]। তাতোকৈ এথোজ আগবাঢ়ি যাওঁ। কুৰি শতিকাৰ প্ৰায় মাজভাগত আমি দেখিবলৈ পাওঁ দ্বিতীয় মহাসমৰৰ ভয়াবহ ৰূপ। এই মহাসমৰৰ দিনত এনেকুৱা কিছুমান অদ্ভব আৱিষ্কাৰ হয় যিবোৰ নিক্ষেপ কৰিলে শস্যৰ পথাৰ পুৰি ছাই কৰে, বতৰৰ গতি সলনি কৰে, অচিন বেমাৰ আনে, মাতৃৰ গৰ্ভৰ শিশুও নষ্ট কৰে। চীজৰ, আলেকজেণ্ডাৰ, নেপোলীয়ণৰ দিনৰ যুদ্ধৰ লগত আজিৰ দিনৰ যুদ্ধৰ প্ৰাৰ্থক্য এইখিনিতে। আজিৰ যুদ্ধ সৰ্ব্বগ্ৰাসী। এই সৰ্ব্বগ্ৰাসী যুদ্ধলৈ বৰঙনি বোগাইছে বৈজ্ঞানিক আৱিষ্কাৰ। ক্ষীপ্ৰতাই। এনে অৱস্থাত আমি নিজকে সভ্যতাৰ পথত আগবাঢ়ি গৈছো বুলি কবৰ কোনো অধিকাৰ নাই। সভ্যতা আৱিষ্কাৰ নহয়। সভ্যতাৰ কথা আলোচনা কৰি চি, ই, এম, জোৱাভে কৈছে যে সভ্যতাৰ লক্ষণ হৈছে আৰ্ট, বিজ্ঞান, দৰ্শন, ৰাজনৈতিক ন্যায় আৰু ‘এথিক্স’। তেওঁ আৰু কৈছে যে সভ্যতা গঢ়ি উঠিবলৈ লাগে — “নিৰাপত্তা, জিৰণি, সমাজ আৰু পাৰস্পৰিক সম্ভাৱ; যিটোৰ ওচৰ চুবুৰীয়াৰ প্ৰতি ন্যায় ব্যৱহাৰ, সম্পত্তিৰ প্ৰতি শ্ৰদ্ধা, আইন আৰু আইন কথাৰ প্ৰতিও আনুগত্য বুজায়”। আজিৰ পৃথিবীৰ বণোমন্ত বায়ুমণ্ডলৰ মাজত নিৰাপত্তা কোনখিনিত ?

যুদ্ধই এনেকুৱা ভয়াবহ পৰিণাম আনে কাৰণেই গান্ধীজী আছিল যুদ্ধ বিৰোধী। তেওঁ নিজে কৈছিল :

“শান্তিৰ সেৱক আৰু প্ৰেমী হিচাবে মোৰ আটাইতকৈ ডাঙৰ কাম হৈছে অহিংসৰ প্ৰতি অথও বিদ্বেষ ৰখা আৰু মুক্তিৰ কাৰণে সংগ্ৰাম চলাই যোৱা। আৰু যদি তাৰতৰ্ফৰেই মুক্তি পোৱাত কৃতকাৰী হয় তেন্তে ই জগতৰ শান্তিৰ কাৰণে এটা মহৎ দান হ’ব।”

লেনিনৰ দৰে গান্ধীজীয়েও বিশ্বাস কৰিছিল যে আঁচনি বা পত্ৰা খুট লগা হলে লক্ষ্যস্থান কেতিয়াও পাব নোৱাৰি। গান্ধীজীৰ লক্ষ্য আছিল শান্তি প্ৰতিষ্ঠা কৰা। কিন্তু সেই লক্ষ্যস্থানত হিংসাৰ পথেদি গৈ উপনীত হ’ব নোৱাৰি। সেই লক্ষ্যস্থান পাবলৈ হলে অহিংসাৰ পথেদি যাব লাগিব। গান্ধীজী আছিল অহিংসাৰ প্ৰতীক।

“কালিলৈ যদি আৰু এখন যুদ্ধ ঘোষণা কৰে তেতিয়াহলে মই মোৰ সকলোখিনি শক্তি অইনক এই যুদ্ধৰ পৰা বিৰত ৰাখিবলৈ প্ৰয়োগ কৰিম আৰু লগে লগে অহিংসবাদেৰে এই যুদ্ধৰ পৰাজয় আনিবলৈ সকলো উপায় অৱলম্বন কৰিম।” — এইধাৰে গান্ধীজীয়ে নিজে কোৱা কথা।

গান্ধীজী আছিল অহিংস আৰু শান্তিৰসেৱক। অহিংস আন্দোলনৰ ওপৰত তেওঁৰ অসম্ভৱ বিদ্বেষ আছিল। বিদ্বেষ নথকা আদৰ্শ বৰবুখ নিদিয়া মেঘৰ নিছিনা। অহিংসবাদ বা অহিংস অসযোগসহ অৰ্থবিহীন কৰমূলা নহয়; ইয়াক আয়ত্ত কৰিব পাবিলেই ইয়াক অস্ত্ৰ হিচাবে প্ৰয়োগ কৰিব পাৰি। গান্ধীজী নিজেই তাৰ অলস্ত প্ৰমাণ। অহিংসবাদ আয়ত্ত কৰোতে সময় লাগে। ই সাধনাৰ বস্তু। ইয়াৰ ভেটি ত্যাগ। ত্যাগত আনন্দ আছে, সঞ্চয়ত ভয় আছে। কিন্তু সেইবুলি ত্যাগ বা অহিংসবাদ মানে কাপুকখালি কেতিয়াও নহয়। অহিংসই বলিৰ পাঠ্য হোৱাও নুবুজায়। ত্যাগ বা অহিংসৰ লগত বাধাৰ (resistance) কথাও মোমাই আছে। অন্যায় অবিচাৰক বাধা দিব লাগিব। কিন্তু হিংসাবে নহয়, অহিংসাবে। গান্ধীজী ‘অহিংস অসযোগ’ৰ বিশ্বাসী আছিল।

“অহিংসবাদ কাপুকখালিৰ আঁৰ কাপোৰ নহয়। ই সাহসীৰ মহত্বহে।” গান্ধীজীৰ মতে কুপ্ৰকৃতিৰ বিপক্ষে যুদ্ধ কৰিবলৈ অহিংসাই আটাইতকৈ ডাঙৰ অস্ত্ৰ। কুপ্ৰকৃতিৰ বিপক্ষে কুপ্ৰকৃতি প্ৰয়োগ কৰিলে সমস্যাৰ সমাধান নহয়। সমস্যা বাঢ়েহে। গতিকে গান্ধীজীৰ অহিংসবাদৰ লগত এই কেইটা কথা প্ৰাৰম্ভনোৱাৰাকৈ লগলাগি আছে। সেই কেইটা হৈছে — (১) সত্যৰ

অন্বেষণ (ঈশ্বৰ অন্বেষণো বুজায়) [২] প্ৰেম [৩] ত্যাগ [৪] সাহস
[৫] সাধনা আৰু [৬] বিপ্লব

বেডিঅ' একটোভৰ দিনৰ পৃথিবীখনত গান্ধীজীৰ স্থান ক'ত? আজিৰ যুগত সমস্যা সমাধান কৰিবলৈ গান্ধীৰ পন্থাই এটা উত্তম পন্থা। গান্ধীজীৰ আদৰ্শৰ ৰাজনৈতিক বং ভাৰতবৰ্ষই দিছে। সেইটো হৈছে পঞ্চশীলা। পঞ্চশীলাৰ নীতিৰে বৰগুৰীয়া ৰাষ্ট্ৰবিলাকো অনুপ্ৰানিত নহলে সভ্যতাৰ ধ্বংস মাথোন সময়ৰ কথা। প্ৰত্যেকদিনাই বাতৰি কান্ধে আমাক ভয়াবহ খবৰ দিছে। লেবানন, কাশ্মীৰ, কেময়, সীমাণ্ড, তিব্বত— এইবোৰৰ কথা বাদ দিও খবৰ ওলাইছে যে আমেৰিকাই আনৰিক শক্তিৰ পৰীক্ষা ত্যাগ কৰিব খোজা নাই। তাকে দেখি শান্তিৰ পথত কেইখোজমান আগবাঢ়িব খোজা কছেও আনৰিক শক্তিৰ পৰীক্ষা চলাব খুজিছে। শূণ্যলৈ মানুহ পঠাবলৈ আৰু বেছি দিন নাই বুলি কৰা মন্তব্যই আমেৰিকাত চাঞ্চল্যৰ সৃষ্টি কৰিছে। এইবোৰৰ গুৰিত লুকাই আছে পাবস্পৰিক ভয়। যুগশ্ৰেষ্ঠ দাৰ্শনিক ৰাছেলে কৈছে যে বৰ্তমান পৃথিবীৰ পৰিস্থিতি এনে ধৰণৰ হৈ পৰিছে যে সভ্যতা জীয়াই থকাৰ আশা শতকৰা “পঞ্চাশ”হে। এই পৰিস্থিতিৰ অৱসান ঘটাবলৈ হলে ভয় দূৰ কৰিব লাগিব। [elimination of fears] বিদ্রোহৰ কথা কবলৈ গৈ লান্সিয়েও এনেকুৱা এষাৰ কথাকে কৈছে,—“Fear is the parent of revolution.” মাহাত্মাগান্ধীয়েও ভয় দূৰ কৰাৰ ওপৰত যথেষ্ট গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছে। তেওঁৰ মতে “ভয়” বোলা কথা এষাৰ অহিংসৰ সৈৱকসকলৰ অভিধানত নাই। আমেৰিকাই যদি কমিউনিজিমৰ কাৰণে ভয় কৰিবলৈ এৰে, কছদেশেও যদি প্ৰতিশ্ৰুতি দিয়ে যে শূণ্যজয়ৰ আশা কেৱল আৱিষ্কাৰৰ তৃষ্ণাহে আৰু আন্তৰ্জাতিক সন্মান ৰক্ষা কৰি সেই প্ৰতিশ্ৰুতি যদি পালন কৰে তেতিয়া ছয়োখন দেশৰ পৰা ‘ভয়’ বোলা কথাষাৰ দূৰ হব। দূৰ হলেই ছয়োখন ৰাষ্ট্ৰই সহ-অৱস্থান নীতি অৱলম্বন কৰিব পাৰিব। তেতিয়াহলেই সমস্যাৰ ভালেখিনি সমাধান হব

বুলি আশা কৰিব পাৰি। আমেৰিকাই কমিউনিজিমৰ প্ৰচাৰৰ কাৰণে ইমান ভয় কৰিবলগীয়া একো মাই। কমিউনিজিম যদি সত্য হয় ই গা কৰি উঠিবই। শক্তিয়ে সত্যক দমাই ৰাখিব নোৱাৰি। সত্যৰ ক্ষেত্ৰত আমাক ইউৰোপে পথ দেখুৱাব নোৱাৰে। ১৯২৫ চনত ইয়ং ইণ্ডিয়াত প্ৰকাশিত “ইউৰোপীয় সভ্যতা আৰু গান্ধীজী” বোলা প্ৰবন্ধ এটাত এজন ডেনিছ লিখকে লিখিছে যে ইউৰোপে ইউৰোপৰ খ্ৰীষ্টান সভ্যতা লৈ গৰ্ব কৰে,—বগা জাতিৰ জয়যাত্ৰাৰ কথা কয়; কবলগীয়া। কিন্তু খ্ৰীষ্টিয় নীতি হিউমেনিটী আৰু সভ্যতাৰ কি হয়? নায়ে মুখ ঢাকে আৰু চকুপানী টোকে। তেওঁ আৰু লিখিছে যে ইউৰোপীয় সভ্যতাৰ কথা চমুকৈ কব পাৰি:

[১] গৰাকীৰ নীতি [moral of masters]

[২] প্ৰবঞ্চনা [Policy of lie]

[৩] হত্যানীতি [Policy of murder]

হত্যানীতিৰ কথা আলোচনা কৰিবলৈ গৈ তেওঁ ১৯২২ চনত প্ৰকাশিত কবিতা সঙ্কলন এখনৰ পৰা এটা বসন্তেভীক কবিতা উদ্ধৃত কৰি দিছে। কবিতাটোৰ ভাৱটো এনেকুৱা —

“তুমি মৈত্ৰীৰ গান গাবলৈ ভালপোৱা। মই কিন্তু তোমাক অহিংস গান শিকাম। সেই গান হব তেজ, শাস্তি আৰু মৃত্যুৰ গান। লাইলাক ফুলৰ মাদকতা আৰু মোক নালাগে। মোক লাগে হত্যাৰ ফুল। যিজন মানুহে নিজৰ ওচৰ চুবুৰীয়াক ভাল পায় সেইজন মানুহক মৃত্যুৰ মুখলৈ খেলি দিয়াটোতে কিজানি আটাইতকৈ ডাঙৰ আনন্দ। এটা মানুহক টুকুৰাটুকুৰাকৈ কাটিবলৈ কিমান ভাল লাগে। চোৱা, সি কেনেকৈ ভয়ত কঁপিছে। যেতিয়া কাঁচা কাঠডাল লাহে লাহে তাৰ পিনে আগবাঢ়ি গৈছে সি কেনেকৈ ভয়ত কঁপিছে। আঘাট দিয়াত কিমান আনন্দ!”

এইবোৰ মনোভাৱ অতি মাৰাত্মক। এনে ধৰণৰ মনোভাৱৰ মৃত্যু হোৱা উচিত—বিশেষকৈ ছখন মহাসমৰৰ বিভীষিকা দেখাৰ পিছত। আজি সকলোৱে উপলব্ধি কৰিছে পৃথিৱী, সভ্যতা আৰু গণতন্ত্ৰ বৰ্দ্ধন কৰিবলৈ গান্ধীজীৰ অহিংসবাদৰ নীতিয়েই অন্যতম। এই খিনিতে মন কৰিব লাগিব যে অহিংস আৰু অসহযোগ দুটা একেলগে থকা কথা : এটাক বাদ দি ইটোক ভাবিব নোৱাৰি। অহিংস অসহযোগ এখন বথৰ দুটা চকৰীৰ নিচিনা। যুদ্ধ যে মাৰাত্মক বস্তু এই কথা শান্তিৰ সেৱকসকলে উপলব্ধি কৰাৰ উপৰিও নেপলিয়ণৰ নিচিনা যুদ্ধপিপাসু ব্যক্তিয়েও এনেকৈ লিখিছিল।

“হাজাৰ হাজাৰ কৰাচী আৰু অষ্ট্ৰিয়ান যুজত মৰিছে। যুঁজ কৰি যে আৰু এনে বিভীষিকাৰ সৃষ্টি কৰিব পাৰিব সেই কথা ভাবি মই বিচলিত হৈ পৰিছো। মই আপোনাক ব্যক্তিগত ভাৱে অনুবোধ কৰিছো এইবোৰ বন্ধ কৰিবলৈ। মই বেজাৰেৰে আগুত হৈছো আৰু মোক যেতিয়া ১৫০০০ মৰাশই আৱৰি আছে, মোৰ এনেকুৱা লাগিছে যেন মই আপোনাক সানুনয়ে অনুবোধ কৰিম, সতৰ্ক কৰি দিম। আপুনিতো বহুত দূৰত আছে। গতিকে বৰহুলীৰ বিভীষিকাই মোক যেনেকৈ বিচলিত কৰিছে আপোনাক তেনেকৈ কৰিব পৰা নাই। গতিকে আমি আমাৰ অনুগামীসকলক [generation] শান্তি দি যাওঁ আহক। কিন্তু মূৰ্খ্যমি কৰি সিহঁত সংঘৰ্ষলৈ আহে যদিও কিছুবছৰ যুদ্ধ কৰাৰ পিছত সিহঁতৰ চকু মেল খাব। সিহঁতে জ্ঞান পাব আৰু তেতিয়া সিহঁতে পাবস্পৰ্ষিক শান্তিত থাকিলে শিকিব।”

তেওঁ আৰু কৈছিল :

“জগতত মাত্ৰ দুটা বিৰোধী শক্তি আছে — আধ্যাত্মিক শক্তি আৰু পশুশক্তি। শেষত সদায় পশুশক্তি আধ্যাত্মিক শক্তিৰ হাতত পৰাভূত হয়।”

নেপলিয়ণে এই কথাবোৰ কাৰ্য্যত পৰিণত কৰা হলে তেওঁ আৰু এজন অশোক হব পাৰিলেহেঁতেন।

হজৰং মহম্মদ

চমু পৰিচয় :— বঙা চকুৰ মানুহ সৌভাগ্যবান বুলি সকলোৱে কয়। মহম্মদ আছিল বঙা চকুৰ; মজলীয়া উচ্চতাৰ আৰু ডাঙৰ মূৰৰ। তেওঁৰ চেলাউৰী আছিল ডাঠ আৰু চুলি আছিল কেঁকোৰা আৰু ঠৰঙাৰ মাজতে। মহম্মদৰ জন্ম হৈছিল ৫৭০ খৃঃত। বঙা চকুৰ আছিল যদিও তেওঁ কেনে ধৰণৰ সৌভাগ্যবান আছিল কব নোৱাৰি। কাৰণ তেওঁৰ গোটেই জীৱনটো সংঘাটৰ মাজেদিয়েই পাৰ হৈ গৈছিল। অৱশ্যে তেওঁ এপিনৰ পৰা সৌভাগ্যবান আছিল। সেইটো হৈছে তেওঁ যুগৰ বুকুত জীয়াই থাকিবৰ কাৰণে এটা নাম ৰাখি থৈ যাব পাৰিছিল।

ছবছৰ বয়সতে মহম্মদে মাকক হেৰুৱায়। তেতিয়াৰ পৰা তেওঁক দদায়েক আবু তালিবে ডাঙৰ দীঘল কৰে। সৰুৰে পৰা মহম্মদৰ ধাৰ্ম্মিক মনটোৰ পৰিচয় পোৱা গৈছিল। তেওঁক সকলো সময়তে চিন্তামগ্ন দেখি দদায়েকে তেওঁক খাদিজা বুলি এগৰাকী তিবোতাৰ উট চালক কৰি দিলে। এই গৰাকী তিবোতাৰ আৰব আৰু পাৰস্যত বেপাৰ বাণিজ্য আছিল। পচিশ বছৰ বয়সতে মহম্মদে এই খাদিজাকে বিয়া কৰায়। খাদিজা বয়সত

মহম্মদতকৈ ডাঙৰ আছিল।

বেতুইন বোবৰ মাজত থকা খাম খেয়ালী আৰু প্ৰতিদন্দাতাই মহম্মদক ধৰ্ম্মৰ পথ দেখুৱাই দিলে। ৬১০ খৃষ্টাব্দত মহম্মদে জ্ঞানৰ পোহৰ পায়। সেই জ্ঞান মতে ঈশ্বৰ এজন। এই জ্ঞান মহম্মদে মানুহৰ মাজত বিসাবলৈ আৰম্ভ কৰিলে। তেওঁ এটা নতুন ধৰ্ম্ম ডাঙি ধৰিলে। আৱিস্কাৰকে প্ৰথমতে ভোগ কৰিব লগীয়া সকলোবোৰ অসুবিধাকে মহম্মদে ভোগ কৰিব লগা হ'ল। মক্কাৰ মানুহে তেওঁৰ ধৰ্ম্মক মানি লবলৈ টান পালে। কোৱাৰেইচ বিলাকে মহম্মদক মক্কাৰ পৰা খেদি দিলে। চৈধ্যদিনৰ যাত্ৰাৰ (হিজ্ৰত) পিচত তেওঁ মদিনা পালেগৈ। মদিনাত থকা কালছোৱাত তেওঁৰ জীৱনটো যুঁজ বাগৰেৰে ভৰা আছিল। মহম্মদ এজন ভাল বোকাও আছিল। স্বাভাৱিক কাৰণ-বশতঃ তেওঁ তবোৱাল হাতত লগীয়া হৈছিল। তেওঁ য'ত বিজয়ী হৈছিল তাত তেওঁৰ ধৰ্ম্মও বিজয়ী হৈছিল। ধৰ্ম্ম তেওঁৰ লগে লগে গৈছিল মহম্মদে পিচলৈ মক্কা আৰু মদিনা জয় কৰি গোটেই আৰব তেওঁৰ অধীনলৈ আনিছিল।

° ধৰ্ম্ম প্ৰৱৰ্ত্তক হ'ব পৰা ভালেখিনি জ্ঞান মহম্মদৰ গাত আছিল। তেওঁ স্বাভাৱিকতে দয়ালু আছিল। ক্ষমতা প্ৰতিও তেওঁৰ মৰম কম নাছিল এবাৰ তেওঁৰ পিতৃ কাপোৰত এটা মেকুৰী শুই আছিল। তেওঁ মেকুৰীটোক নজগালে। কৰবাত মেকুৰীটোৱে কষ্ট পাব। মৰমৰ ইয়াতকৈ আৰু জলন্ত উদাহৰণ জানো হ'ব পাৰে? মহম্মদৰ কথাশোৱা নেতা নাছিল। জোতা ভাল কৰাৰ পৰা চিলাই কৰালৈকে সকলো খিনি কাম তেওঁ নিজেই কৰি লৈছিল। কামৰ লগত সমস্ত নথকা কথা বৰষুণ নিদিয়া মেঘৰ নিচিনা।

মহম্মদে কেইবা বাৰো বিয়া কৰাইছিল। এই সম্পৰ্কত মহম্মদৰ এগ্ৰ-বেয়া বদনামেই আছে। “স্বৰূপতে মুছলমান সকলৰ ভিতৰত আটাইতকৈ অটা গনীজনৰ স্ত্ৰী আসক্তি সকলোতকৈ বেছি আছিল।” কিন্তু আচলতে মহম্মদৰ এই বিবাহৰ গুৰীত তিবোতাৰ প্ৰতি থকা আসক্তি নাছিল। এই বিবাহবোৰ

আছিল সাময়িক আৱশ্যকতা। এই সম্পৰ্কত নিজে আলোচনা নকৰি কোবাণলৈ আঙুলিয়াই দিলো। তাত এই সম্পৰ্কে খবৰি মাৰি আলোচনা কৰিছে।

সকলো সময়তে মিচিকি হাঁহিব তৰঙ্গ উঠি থকা মুখৰ মহম্মদে যুঁজ বাগৰ কৰিব নোৱাৰে যেন লাগে। কিন্তু মহম্মদে কৰিলে। ৬৩২ খৃষ্টাব্দত তেওঁৰ মৃত্যু হল। বুৰঞ্জীৰ এছোৱা কাল ধৰি খৃষ্টান আৰু মুছলমান বিলাকৰ মাজত অবিয়া অবি, যুঁজবাগৰ হৈছিল। তাৰ ওপৰতে ভিত্তি কৰি এজন লিখকে লিখিছে — “crescent was invariably the enemy of the cross কাঁচিজোন মুছলমান বিলাকৰ, আৰু ক্ৰছ খৃষ্টানবিলাকৰ প্ৰতীক।

যেতিয়া আমি পৃথিবীখন মানৱতাৰ ভেটিত গঢ় দিয়াৰ কথা কৈছো তেতিয়া এইবাৰ কথা একেবাৰে পাহৰি পেলোৱা উচিত। কাৰণ নতুন পৃথিবীখনত কোনোবা কাৰোবাৰ শত্ৰু হোৱাটো অবাঞ্ছনীয়।

ইছলামীয় সংস্কৃতি

“তাস্তও চিটি কাউন্সিলৰ পৰা বিৰাট ভোজন সভাত আমাক অভ্যর্থনা জনোৱা হৈছিল; — “হিন্দী কহী ভাই ভাই” অনুপ্ৰেৰণাবে সিদ্ধ”

এইবাৰ “ৰঙা কৰবীৰ ফুল” বোলা কিতাপখনৰ পৰা তুলি দিলো। এইবাৰ খুব ভাল কথা। “কচী চিনী ভাই ভাই” “কহী হিন্দী ভাই ভাই” এনে ধৰণৰ মিত্ৰতাসূচক আদৰ্শই গা কৰি উঠাটো পৃথিবীৰ ভবিষ্যতৰ কাৰণে মঙ্গলসূচক। কিন্তু এই খিনিতে মনলৈ এটা প্ৰশ্ন আহে। “বুছী আমেৰিকান ভাই ভাই” নহল কিয়? প্ৰশ্নটোৰ উত্তৰ সহজ। আমেৰিকাৰ লগত বুছদেশৰ আদৰ্শৰ সংঘাট। গতিকে এখনৰ আদৰ্শ আনখনৰ ওপৰত জাপি দিবলৈ হলে এখন ৰাষ্ট্ৰৰ পৰাজয় হ'ব লাগিব। এই পৰাজয় আহিব যুদ্ধৰ যোগেদি। এই যুদ্ধৰ কাৰণে প্ৰভুত হ'বলৈ হলে বাকীবোৰ দেশৰ লগতো মিত্ৰতা স্থাপন কৰিব লাগিব। নিজৰ শক্তি বঢ়াব লাগিব। এই মিত্ৰতা স্থাপন কৰিবলৈ নানান ধৰণৰ উপায় অৱলম্বন কৰা হৈছে। যেনে

আর্থিক সাহায্য, ভাই ভাই প্রোগান ইত্যাদি। কিন্তু এই খিনিতে আমি দেশৰ জনতাক দোষৰ মাজলৈ টানি আনিলে ভুল হব। কাৰণ জনতাই শাস্তি বিচাৰে। কিন্তু আজিৰ যুগত জনতাৰ ওপৰত ৰাষ্ট্ৰীয় হেঁচা পৰিছে, ৰাষ্ট্ৰৰ শক্তিয়ে জনমত ভোট কৰি পেলাইছে। গতিকে “ভাই ভাই” আদৰ্শ এটা ৰাষ্ট্ৰীয় ক্ষেপন অস্ত্ৰ (Political Weapon) নহৈ মিত্ৰতাৰ ভেটিত গঢ়ি উঠা উচিত। নহলে সমস্যাৰ ওৰ কেতিয়াও নপৰে। গোটেই বিশ্বৰ মানুহৰ মাজত এই ভাতৃত্বৰ ভাৱ গঢ়ি তোলাৰ প্ৰচেষ্টাত ইছলামীয় সংস্কৃতিৰ দান অতুলনীয়। ইছলাম ধৰ্মৰ প্ৰৱৰ্ত্তক মহম্মদে এই ভাতৃত্ব (Brother hood) শিক্ষা পৃথিবীৰ আগত ডাঙি ধৰে। ইছলাম ধৰ্মৰ এই ভাতৃত্ব ভাবে শিকায় যে ধন আৰু সামাজিক স্থানৰ ওপৰত গুৰুত্ব দি উচ্চ বুলি দাবী কৰাটো যুক্তিসংগত নহয়। কোৰাণৰ মতে গোটেই মানৱ জাতিটোৱেই এটা পৰিয়ালৰ নিচিনা :—

“হে মানৱ, স্বাভাৱিকতে তোমালোকে পুৰুষ আৰু প্ৰকৃতিৰ দ্বাৰাই নিশ্চিত হৈছা আৰু তোমালোকক জাতি আৰু পৰিয়ালবৰ্গত বিভক্ত কৰা হৈছে যাতে তোমালোকে উভয়ে উভয়ক জানিব পাৰা”

ইছলাম ধৰ্মই এনেকুৱা এখন সমাজৰ ছবি আকিছে য’ত মুনিহ, তিবোতা, উচ্চজাত, নিম্নজাত এইবোৰৰ স্থান নাই। এই ভাতৃত্বৰ কথা কোৰাণত এনেকৈ বাখ্যা কৰিছে; যি পৰকো নিজক ভাল পোৱাৰ দৰেই ভাল পাব নোৱাৰে সি প্ৰকৃত ঈশ্বৰ বিশ্বাসী নহয়।

ইছলাম ধৰ্ম প্ৰকৃত মানৱতাৰ (humanism) ৰ ভেটিত গঢ়ি উঠিছে। “ইছলাম ধৰ্মৰ মৌলিক ভাব মানৱতাৰ সমানেই বিশাল।” ইছলাম ধৰ্মত ভূগোলৰ সীমাবেখাই মানুহৰ মনত সীমা বান্ধিব পৰা নাই। ইছলাম ধৰ্মই, ইছলাম সংস্কৃতিয়ে সেই পাব ভাঙি দিছে। সেই পাব ভাঙি নামি আহিছে মৰম প্ৰীতিৰ ঢল। এইটো ইছলাম ধৰ্মৰ মহৎ দান। আজিৰ যুগত সন্ধীৰ্ণ জাতীয়তা বোধে পৃথিবীৰ বায়ুমণ্ডল বিষাক্ত কৰি পেলাইছে। জাতীয়তা

বোধৰ নামত অস্ত্ৰ প্ৰয়োগ কৰাৰ উদ্যম দেখা গৈছে। ই অতি মাৰাত্মক হৈ পৰিছে। ইছলাম আদৰ্শই এই মনোভাৱ নিস্কূল কৰিব পাৰিব। ইছলাম ধৰ্মই শিকাইছে গোটেই মানৱ জাতিকে এটা পৰিয়ালৰ দৰে ভাবিবলৈ। মানুহৰ মাজলৈ যেই কোনো ধৰণৰ পৃথক ভাৱ অনাটো অমানবীয় কথা। এই সম্পৰ্কত মহম্মদে কোৱা কথা এযাবলৈ আঙুলিয়াব পাৰি। তেওঁ কৈছে :— “চীন দেশত হলেও তুমি জ্ঞান আহৰণ কৰা। হিকমত মমিনবিলাকৰ সম্পত্তি। তেওঁ য’ৰে পৰাই পাবে ত’ৰে পৰাই ইয়াক লব পাৰে।”

যুদ্ধ কেইবাটাও কাৰনে হব পাৰে। সেই কেইটা হৈছে ৰাজনৈতিক, অৰ্থনৈতিক, আদৰ্শাত্মক আৰু ধৰ্মগূলক। বৰ্ত্তমান যুদ্ধৰ বিতৰ্কিতাৰ সৃষ্টি হৈছে আদৰ্শৰ সংঘাটৰ পৰা। [ধনতান্ত্ৰিক গনতন্ত্ৰ বনাম কমিউনিজিম] এটা বিবাদ আছে ধৰ্মৰ নামত, ধৰ্ম প্ৰচাৰৰ নামত মুছলমান সকলে অস্ত্ৰ প্ৰয়োগ কৰি আহিছে। আহিছে সঁচা। কিন্তু যি সকলে তেনে কৰিছে তেওঁলোক প্ৰকৃত মুছলমান (true believers) নহয়। স্বার্থান্বেষী এমুঠি মানুহৰ হাতত পৰি হিন্দু ধৰ্ম যেনেকৈ ৰঙাকাপোৰেৰে আবৃত হৈ ধোৱা চাঙৰ ওপৰত উঠিল তেনেকৈ ইছলাম ধৰ্মও এমুঠি স্বার্থপৰ মানুহৰ হাতত পৰি এটা স্বকীয়া ৰূপ ললে। ধৰ্মৰ নামত, ধৰ্ম প্ৰচাৰৰ নামত অস্ত্ৰ ধৰিবলৈ ইছলাম ধৰ্মই কেতিয়াও কোৱা নাই। কোৰাণত স্পষ্টকৈ লিখা আছে “ধৰ্মৰ নামত কেতিয়াও জোৰ জুলুম (Compulsion) হব নোৱাৰে।” অৱশ্যে আত্মৰক্ষাৰ নামত অস্ত্ৰ ধাৰণ কৰাৰ অধিকাৰ ইছলাম ধৰ্মই দিছে। সেইয়াও খুব ঠেক (limited) অৰ্থতহে। আত্মৰক্ষাৰ নামত যুদ্ধ কৰাৰ কথা কোৰাণত এনেকৈ কৈছে —

“যি সকলে তোমাৰ লগত যুদ্ধ কৰিছে তেওঁলোকৰ লগত আল্লাৰ দৰে যুদ্ধ কৰা। তুমি সীমা কেতিয়াও পাব নহবা। কাৰণ যি সকলে সীমা পাব হয় সেই সকলক আল্লাই কেতিয়াও ভাল নাপায়।”

ইছলাম ধৰ্ম্মই যুদ্ধ নকৰা সকলক হত্যা কৰিবলৈ বা যেই কোনো ধৰণৰ অত্যাচাৰ কৰিবলৈ নিষেধ কৰিছে। সীমা পাব নহবা কথাবাবে তাকে বুজাইছে। বৰ্তমান যুদ্ধৰ সৰ্ব্বগ্রাসী ৰূপৰ পৰা এই যুদ্ধ মুক্ত। যি সকলে এই সম্পৰ্কে ইছলাম ধৰ্ম্মৰ গাত দোষ দিয়ে তেওঁলোক ঠেক মনোবৃত্তিৰ। বিশেষকৈ এইটো দোষেৰে ইছলাম ধৰ্ম্মক দোষী কৰিছে খৃষ্টান মিছনেৰীসকলে।

“Fighting for the propagation of faith is not once mentioned in the whole of the Quran and is solely the product of the inventive brains of the Christian Missionaries”

বৰ্ণজাত আৰু অৰ্থনৈতিক ক্ষেত্ৰত অসামঞ্জস্য থকাতো কুৰি শতিকাত খাপ নোখোৱা কথা। তথাপিহে আছে। অৰ্থনৈতিক ক্ষেত্ৰত শিল্পবিপ্লৱে মানুহক ধনী দুখীয়া এই শ্ৰেণীত বিভক্ত কৰি পেলালে। এই বিভক্ত সমাজখনত কিছুমানৰ পোৱা, কিছুমানৰ আশা হৈ পৰিল। বৰ্ণবৈষম্য পৃথিবীৰ ঠায়ে ঠায়ে এতিয়াও পুৰা উদ্যমে চলি আছে। এবাৰ কাগজত খবৰ ওলাইছিল যে কোনোবা এঠাইত পিয়ান বজোৱা মানুহজন ক'লা হোৱাৰ কাৰণে নৃত্য পাৰ্টিয়সী গৰাকীয়ে নাচিবলৈকে অমান্তি হ'ল।

এইবোৰ শান্তিৰ বিপৰীতমুখী কথা। অৰ্থনৈতিক অসামঞ্জস্য, বৰ্ণবৈষম্য আদিৰ যুদ্ধ আৰু শান্তিৰ লগত সমন্ধ আছে। এনে ধৰণৰ বৈষম্যই মানুহৰ মাজত অসন্তোষৰ সৃষ্টি কৰে। অসন্তোষে বিদ্ৰোহৰ বান আনে। কিন্তু বিদ্ৰোহৰ পৰা যুঁজলৈ আৰু বেছি দূৰ নাথাকে। শান্তিৰ চন্দ্ৰতাপ তৰিবলৈ হলে এনে ধৰণৰ বৈষম্য দূৰ কৰিব লাগিব। ইছলাম ধৰ্ম্মই এই বৈষম্যবোৰ কেনেকৈ দূৰ কৰিব লাগে তাক নিকাইছে। ইছলামধৰ্ম্ম শান্তি আৰু সৈম্যৰ প্ৰতীক। ইছলাম ধৰ্ম্ম সাম্যবাদৰ ভেটিত গঢ়ি উঠা। কোবাণত মুছলমান বিলাকক দানৰ যোগেদি দুখীয়াবিলাকক সহায় কৰি স্বৰ্গ ৰাজ্যলৈ যাবলৈ আহ্বান জনাইছে। দান (জাকাত) ইছলামৰ পাচোঁটা মূল ভেটি (ফৰজ)ৰ

অন্যতম। মহম্মদে খোলা ভাষাত কৈছে—“যি নিজে পেট ভৰাই খাই ওচৰচুবুৰীয়া লম্বোণত বাখে সি প্ৰকৃত মুছলমান নহয়।” আলি যেতিয়া খলিফা আছিল তেওঁৰ প্ৰজাৰ দুখত বাতি টোপনি নাহিছিল। তেওঁ পাঁচিট খোৱা বস্তু ভৰাই লৈ প্ৰজাৰ মাজত বিলাই ফুৰিছিল। পৃথিবীখন যেতিয়া অসং আৰু ধ্বংসকামী ভাৱধাৰাবে প্ৰভাৱান্বিত হৈছে তেতিয়া ইছলাম ধৰ্ম্মৰ এই মহৎ আদৰ্শৰ দ্বাৰা আশ্বত হৈ পৃথিবীত উচ্চ নৈতিক আদৰ্শ প্ৰতিষ্ঠা নকৰিলে এখোজ এখোজকৈ পৃথিবীখন ধ্বংসৰ মুখলৈ আগবাঢ়ি যাব। তৃতীয় মহাসমবখন হলে পৃথিবীখন অতি সহজেই ধ্বংস হৈ যাব। কাৰণ এই খনেই হব বুৰঞ্জীৰ আটাইতকৈ চুটি যুদ্ধ।

আজি আদৰ্শবাদ আৰু বাস্তৱবাদৰ মাজত “টাগ অৱ ৱৰ” হৈছে। আদৰ্শবাদে লাহে লাহে স্থান হেৰুৱাই আহিছে। বাস্তৱবাদে গা কৰি উঠিছে। ব্যক্তি, ৰাষ্ট্ৰ, সমাজ সকলোৱে নিজৰ নিজৰ ক্ষেত্ৰত (Sphere) ক্ষমতা আৰু শক্তিৰ পিচত টাপলি মেলিছে। ব্যক্তিৰ আদৰ্শ ভ্ৰষ্ট হৈছে। দেশসেৱাৰ নামত ব্যক্তিয়ে সদস্য বা শাসনকৰ্তা হবলৈ বেচিকৈ বিচাৰে, সমাজ সেৱক নহয়। সমাজত টকাৰ ওপৰত শুই থকা মানুহৰ স্থান আটাইকৈ ওপৰত। বিজ্ঞানৰ আৱিষ্কাৰৰ পিছত ৰাষ্ট্ৰৰ হাতত ক্ষমতাৰ অফুৰন্ত ভাণ্ডাৰ। ইখন ৰাষ্ট্ৰই সিখন ৰাষ্ট্ৰৰ ওপৰত প্ৰভুত্ব চলাবলৈ কৰা প্ৰচেষ্টাত ব্যস্ত। এনেকুৱা এটা পৰিস্থিতিৰ মাজত আদৰ্শবাদ, আধ্যাত্মিকবাদ, নৈতিকতা আদিৰ মূল্য নোহোৱা হৈ গৈছে। যন্ত্ৰৰ ওপৰত হোৱা অটল বিশ্বাস আৰু ক্ষমতাৰ কাৰণে হোৱা হেঁপাহে বায়ুমণ্ডল বিঘাত কৰি পেলাইছে। কিন্তু বাস্তৱবাদৰ ওপৰত বিশ্বাস কৰা পৃথিবীখনত আদৰ্শবাদৰ স্বৰূপ কেনে হোৱা উচিত তাৰ কথা ইছলাম ধৰ্ম্মই আমাক শিকাইছে। এইখিনিতে এইটো বুজিলে ভুল হব যে নৈতিকতাৰ বাণী পোষণ কৰা, আদৰ্শৰ পিহত দোৰা বা আধ্যাত্মিক কথা কোৱা মানে সংসাৰ পৰিত্যাগ কৰি সন্ন্যাসীৰ জীৱন যাপন কৰা। কোনো ব্যক্তিয়ে তেনে কৰিব পাৰিলেও এটা জাতিয়ে কেতিয়াও তেনে কৰিব নোৱাৰে।

বিজ্ঞানৰ যুগত তেনে মনোভাৱ লোৱা মানে নিজৰ ধ্বংস মাতি অনা। আমি মানসিক উৎকৰ্ষ সাধনৰ ওপৰত গুৰু আৰোপ কৰিলেও বিজ্ঞানৰ দান সম্পৰ্কে অন্ধ হ'ব নোৱাৰো। বিজ্ঞানে আমাৰ জীৱন যাত্ৰাৰ প্ৰণালী সহজ কৰিলে, পৃথিবীখন সৰু কৰি পেলালে। ইছলাম ধৰ্মইও পৃথিবী ত্যাগৰ ওপৰত আস্থা ৰখা নাই। এই ধৰ্মই বুদ্ধি আৰু শক্তিকে প্ৰকৃতিক জয় কৰাৰ কথা কৈছে। কিন্তু প্ৰকৃতিক জয় কৰাৰ পিচত যেতিয়া সম্পদ গোট খাবহি তেতিয়া সেই সম্পদ নিজৰ স্বার্থৰ কাৰণে প্ৰয়োগ নকৰি দেশ আৰু দহৰ উপকাৰৰ কাৰণে প্ৰয়োগ কৰাৰ কথা ইছলাম ধৰ্মই কৈছে। ইছলাম ধৰ্মপুথি কোৰাণ কেৱল এখন ধৰ্ম পুথিয়েই নহয়, ইয়াত দৈনন্দিন জীৱন যাত্ৰাৰ প্ৰণালীৰ কথাও বঢ়িয়াকৈ লিখা আছে। কোৰাণে স্পষ্টভাৱে শিকাইছে যে সম্পদ আৰু সম্পত্তি, দানৰ কাৰণে। এইখিনিতে ইছলাম ধৰ্মৰ আৰু এটা উদাৰতাৰ কথা মন কৰিবলগীয়া। ইছলাম ধৰ্মত কৈছে :— “দান কৰিবা কিন্তু প্ৰতিদান নিবিচাৰিবা।” গীতাতো তেনেকুৱা এযাৰ কথাই কৈছে — তুমি তোমাৰ কাম কৰি যোৱা, কামৰ পুৰস্কাৰ নিবিচাৰিবা। বৈজ্ঞানিক আৱিষ্কাৰ সমূহ যুদ্ধৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰয়োগকৰি ক্ষমতাৰ অধিকাৰী সকলে পৃথিবীখন নাইকীয়া কৰি পেলাব খুজিছে। এই সম্পৰ্কত ইছলাম ধৰ্মৰ বাণী সুস্পষ্ট। এই ধৰ্মই ক্ষমতাৰ প্ৰয়োগক অন্তৰ দৃষ্টিৰ (vision) যোগেদি নিয়ন্ত্ৰণ কৰিবলৈ শিকাইছে। ক্ষমতাশালী হোৱাটো বেয়া কথা নহয়। ক্ষমতাৰ অপপ্ৰয়োগহে নিন্দনীয়। “দৈত্যৰ দৰে শক্তিশালী হোৱাটো ভাল কথা কিন্তু তাক দৈত্যৰ দৰে প্ৰয়োগ কৰা বেয়া কথা।”

বৰ্তমানৰ পৃথিবীখনৰ অৱস্থা চাইদিয়ানে এনেকৈ কৈছে, “আজিৰ আকাশ লোভ, ঘৃণা, হিংসা আৰু শোষণৰ ঘন মৃত্যু ছায়াৰে আৱৰা। এই সকলোৰে মূলতে হৈছে অক্ষম সজ্জাকাংক্ষা, যুক্তিবাদহীন, ধৰ্মবোধ আৰু বুদ্ধিহীন সত্যানুভূতি। আনৰিক বোমাৰ অখণ্ডনীয় প্ৰতিকলৰ জীপ লৈ এই বিলাকে আজিৰ জীৱন হুঃসহ কৰি তুলিছে।” ইছলামৰ আদৰ্শৰে অনুপ্ৰাণিত হৈ আমি এনে

পৰিস্থিতিক প্ৰতিবাদ কৰিব লাগিব। শান্তিৰ সপক্ষে জনমত গঠন কৰিব লাগিব। কাৰণ আদৰ্শ শক্তিতকৈ বেছি ভয়াবহ। বাৰটোও ৰাছেলে কৈছে যে মানুহে আদৰ্শক মৃত্যুতকৈও বেচি ভয় কৰে। আজি যি সকলে ক্ষমতাৰ অপপ্ৰয়োগ কৰিব খুজিছে তেওঁলোকক বুজাব লাগিব শান্তিৰ সপক্ষে আদৰ্শ গঢ়ি তুলিব লাগিব। তেওঁলোকক বুজাব লাগিব যে এই আদৰ্শ একো একোটা এটম ব'মৰ দৰেই শক্তিশালী।

দেশৰ জনতা

যুদ্ধৰ বামটাঙোনডাল পৰে সাধাৰণ জনতাৰ ওপৰত। গতিকে সাধাৰণ জনতাই যুদ্ধ নিবিচাবে। শান্তিৰ কথাই মানুহক সহজে স্পৰ্শকৰে। যুগে যুগে শান্তিৰ প্ৰতিস্থাতা সকলক জনতাই হিয়াভৰা সমৰ্থন জনাই আহিছে। বুদ্ধ আছিল শান্তিৰ প্ৰতীক। বুদ্ধক জনতাই সমৰ্থন জনাইছিল। ১৫০,০০০,০০০ ত কৈও অধিক অনুসৰণকাৰী থকা কথাই বৌদ্ধধৰ্মৰ প্ৰতি থকা জনতাৰ আস্থাৰ কথা কয়। যীশুক জনতাই ক্ৰচবিদ্ধ কৰা নাছিল। যীশুক ক্ৰচবিদ্ধ কৰিছিল ক্ষমতাৰ অধিকাৰী সকলে। বাটে ঘাটে বজাবে সমাজে বক্তৃতা দি ফুৰোতে চক্ৰেটীছক হাজাৰ জনতাই শুনিছিল। কিন্তু চক্ৰেটীছক দুখলগাকৈ বধ কৰিলে খ্ৰীষ্টৰ শাসনকৰ্ত্তাসকলে। অশোকে এখন বিশাল শান্তিকামী সাম্ৰাজ্য গঢ়ি তুলিছিল। জনতাৰ সমৰ্থন নোপোৱাহলে তেওঁ এখন শান্তিকামী সাম্ৰাজ্য প্ৰতিষ্ঠা কৰিব পাৰিলেহেঁতেন জানো ?

মানৱসমাজৰ ক্ৰমবিকাশ হয় সংঘাটৰ (struggle) মাজেদি। বন্যজীৱন, কৃষিজীৱন, শিল্পজীৱন, প্ৰত্যেকটো স্তৰতে জীয়াই থাকিবৰ কাৰণে মানুহে সংগ্ৰাম কৰিবলগীয়া হৈছে। বন্যযুগত মানুহবোৰ চিকাৰ বিচাৰি ঘূৰিফুৰিছিল।

শিলেবে তৈয়াৰী অন্ধেৰে মানুহে চিকাৰ কৰিছিল। দলৰ মুখীয়াল গৰাকীয়ে বধকৰা জন্তু কাটি সকলোকে ভাগবতাই দিছিল। কেতিয়াবা আকৌ বাঘ-ভালুকে মানুহক কামুৰি মাৰি পেলাইছিল। মানৱসমাজৰ ক্ৰমবিকাশৰ কথা “ভলগা টু গদা”ত মনোৰমকৈ লিখা আছে। এইদৰে জন্তুবোৰ মাৰি মাৰি খাওঁতে জন্তুৰ সংখ্যা কমি আহিল। কেৱল চিকাৰৰ ওপৰতে জীৱন নিৰ্বাহ টান হৈ পৰিল। আহাৰৰ কাৰণে আবিষ্কাৰ হ’ল কৃষিৰ। মানুহে খেতিবাটি কৰিবলৈ শিকিলে। এই কৃষিজীৱি সমাজখনতে ব্যক্তিগত সম্পত্তিয়ে দেখা দিয়ে। তাৰ লগে লগে সমাজখনো বিভক্ত হয়। শিল্পযুগত উৎপাদনৰ ক্ষেত্ৰত ডাঙৰ ডাঙৰ মেচিন প্ৰয়োগ কৰা হ’ল। মেচিনে কম সময়ৰ ভিতৰতে বেছি উৎপাদন কৰিলে। উৎপাদৰ বেছি ভাগ গ’ল যিসকলে মূলধন খটোৱায় তেওঁলোকৰ হাতলৈ। কিন্তু কেৱল মূলধনেৰে বস্তু উৎপাদন নহয়। শ্ৰমিকো তাৰ কাৰণে লাগে। শিল্পযুগত শ্ৰমিকৰ এটোপাল ঘামত সহস্ৰ বস্তু উৎপাদন হ’ল। তেওঁলোকে কিন্তু তাৰ ফলভোগ কৰিবলৈ নেপালে।

আনহাতে গান্ধীজীয়ে কৈছিল — মানৱসমাজৰ ক্ৰমবিকাশৰ ইতিহাস শান্তিমুখী। তেওঁ ক্ৰমান্বয়ে মানুহে যে ঘূৰি ফুৰিবলৈ এবি বসবাস কৰিবলৈ শিকিলে তাৰ কথাকে কৈছে। ব্যক্তিগত সম্পত্তি ৰক্ষা কৰে ব্যক্তিয়ে নিজে শক্তিৰ যোগেদি। তেনেকৈ দেশীয় সম্পত্তি ৰক্ষা কৰে বিজ্ঞানৰ আৱিষ্কাৰে। আবিষ্কাৰ উন্নত হৈ অহাৰ লগে লগেই দেশখন সৰ্বগ্রাসী (totalitarian) হৈ পৰিবলৈ সুবিধা পাইছে। আৱিষ্কাৰে শক্তি আনিছে। সকলোধৰণৰ বিবোধীতাৰ কাৰণে আজি দেশখনৰ ভয় কম। এই অৱস্থাত জনসাধাৰণৰ মতামতৰ চোক কমি যোৱাটো একো আচৰিত কথা নহয়। এইটো সুনিশ্চিত কথা যে আমেৰিকাত প্ৰত্যেকজন নাগৰিকেই শান্তি বিচাৰিছে, কহুদেশত প্ৰত্যেকজন মানুহে শান্তিৰ কাৰণেই হেঁপাহ কৰিছে। কিন্তু যিহেতু এই দুখন দেশত ক্ষমতাৰ অধিকাৰী সকলে শান্তি বিচৰা নাই সেইকাৰণে জনসাধাৰণৰ শান্তিৰ হেঁপাহ মৰীচিকাহে হৈছে। প্ৰথম মহাসমৰৰ আগেয়ে দেশৰ বৈদেশিক-

নীতি কেনেকৈ একজিকিউটিভে নিৰ্ণয় কৰিছিল তাৰ কথা আমেৰিকাৰ আগশাৰীৰ ৰাজনৈতিক দাৰ্শনিক এজনে আলোচনা কৰিছে। তেওঁ আলোচনা চাৰহেৰী জনশ্রুতক উদ্ধৃত কৰি যুক্তি কৰিছে: “সেই সময়ত এখন দেশৰ ওচৰচুবুৰীয়া আৰু দূৰ দেশৰ লগত কেনেধৰণৰ সম্বন্ধ হব সেইটো প্ৰায় আচুতীয়াকৈ নিৰ্ণয় কৰিছিল দেশৰ মূৰব্বী জনে—সম্ৰাট, ৰজা বা ৰাষ্ট্ৰপতিয়ে। তেওঁলোকে এনে কৰাত ৰাষ্ট্ৰীয় সচিবৰ লগত সহযোগিতা কৰিছিল। কিন্তু সচিব সকল জনতাৰ প্ৰতিনিধি নাছিল, আছিল সম্ৰাটৰ কৰ্মচাৰী।” তেতিয়া যুদ্ধ বা শান্তি একজিকিউটিভ বিভাগৰ বিচাৰাধীন আছিল। কিন্তু ১৯১৭ চনৰ পিছৰ পৰা এই ব্যৱস্থাৰ সালসলনি হয়। লিপমেনে কৈছে—“মহাসমৰৰ কালচোৱাত কাৰ্য্যকৰী ক্ষমতা লোপ পালে আৰু ১৯১৭ চনৰ পৰা যুদ্ধ পৰিচালনা ক্ষেত্ৰত আৰু উত্তৰোত্তৰ যুদ্ধ বিগ্ৰহ আৰু স্থাপনৰ সৰ্ত্তাদি নিৰ্ণয় কৰা জনমতৰ প্ৰৱল প্ৰভাৱ দেখা গৈছিল।” এই ব্যৱস্থাৰ ওপৰত মতামত প্ৰকাশ কৰি লিপমেনে কৈছে যে তেনেকুৱা সৰ্বস্বপূৰ্ণ অৱস্থাত জনমত সদায় ধ্বংসকাৰী হিচাবে ভুল হয়। এইটো বৰ দুখ লগা সত্য। লিপমেনৰ মতামত যিয়েই নহওক একজিকিউটিভৰ ওপৰত জনতাৰ প্ৰভাৱ পেলাব পৰাটো শুভলক্ষণ। কিন্তু ১৯১৭ চনত যি এটা আশা হৈছিল সি ডাৱৰৰ কাঁকে কাঁকে অহা বেঙণিহে। উজ্জল পোহৰ নহয়। কুৰি শতিকাৰ মাজছোৱাত একজিকিউটিভ আকৌ সৰ্ব্বনিয়ন্ত্ৰ হৈ পৰাৰ এটা লক্ষণে দেখা দিছে। ইংলণ্ডত শান্তিৰ কাৰণে দাবী জনাই শোভাযাত্ৰা কৰা জনতাই একজিকিউটিভৰ ওপৰত প্ৰভাৱ পেলাব পৰা হলে যুদ্ধৰ পৰিস্থিতি বহুতোখিনি নোহোৱা হ’লহেতেন। লিপমেনে আকৌ কৈছে যে যুদ্ধ বা শান্তি এনেকুৱাবোৰ কথাত জনমত সদায় ভুল হয়। গতিকে যুদ্ধ বা শান্তি সম্পৰ্কে মীমাংসালৈ আহিবলৈ বিশেষজ্ঞৰ মতামত লাগে (Expert knowledge)। কিন্তু যুদ্ধ দূৰ কৰিবৰ কাৰণে কৰা প্ৰচেষ্টা কোনো ক্ষেত্ৰতে কেতিয়াও ভুল হব নোৱাৰে। আজিৰ যুগত শান্তিৰ কাৰণে জনমত গঢ়ি তোলাটো নিতান্ত দৰকাৰী হৈ

পৰিছে। জনতাই শান্তিৰ প্ৰচেষ্টা হাতত নললে ৰাষ্ট্ৰই নলয়। মহাত্মা-গান্ধীৰ ভাষাত ৰাষ্ট্ৰ ক্ষমতাৰ প্ৰতিক। মাৰ্ক্সেও ৰাষ্ট্ৰৰ অৱসান বিচাৰিছে। সেইটো সম্ভৱ হয়নে নহয় কব নোৱাৰো, কিন্তু ৰাষ্ট্ৰসমূহৰ পাৰস্পৰিক সম্বন্ধৰ স্বৰূপ (Mutual relation) সলনি নহলে সভ্যতাৰ ভৱিষ্যত আন্ধাৰ। মাজতে কছদেশত এটা শান্তি আন্দোলন গঢ়ি উঠিছিল। তাৰ কাৰণে ঠায়ে ঠায়ে সকলোৰে চহী লোৱা দেখা গৈছিল। কিন্তু পিছলৈ হঠাৎ লোহ আৱৰণৰ আঁৰৰ পৰা স্পষ্টকৈ ওলাই পৰিলে যে কছদেশেও এটামবোমাৰ নিচিনা মাৰাত্মক অস্ত্ৰ নিৰ্মাণ কৰাৰ কাৰ্য্যত ব্যস্ত। কছদেশৰ প্ৰত্যেকজন মানুহে হয়তো শান্তিৰ কপৌজনী উৰাবলৈ বিচাৰিব।

গণতান্ত্ৰিক শাসন পদ্ধতিত জনমত প্ৰকাশৰ স্ব-ব্যৱস্থা আছে। অৱশ্যে পৃথিৱীৰ ঠায়ে ঠায়ে ঘটা দুই এটা ৰাজনৈতিক অৱস্থাই গণতন্ত্ৰৰ বিকলতা দেখুৱাইছে। পাকিস্থানত মিলিটাৰী শাসন হৈছে। ব্ৰহ্মদেশতো সেইটোৱেই হৈছে। দেশৰ শাসনভাৰ মিলিটাৰীৰ হাতত সপি দিয়াটো বিপদজনক কথা হৈছে। কথাটো উদক ভেটা বখীয়া পতাৰ নিচিনা। একো একোজনৰ সামৰিক অভিলাষে পৃথিৱীখন তেজৰ সাগৰত বুৰ নিওৱাৰ কথা বুৰঞ্জীত আছে। গণতন্ত্ৰক ৰক্ষা কৰিবলৈ হলে, যুদ্ধৰ ক’লা ছাঁ নাইকীয়া কৰিবলৈ হলে, যুদ্ধৰ বিৰুদ্ধে সক্ৰিয় জনমত গঢ়ি তোলাৰ বাহিৰে অন্য উপায় নাই। এই সম্পৰ্কে পদাৰ্থ বৈজ্ঞানিক আইনষ্টানে কৈছে যে পৃথিৱীলৈ শান্তি আনিবলৈ হলে দুটা পন্থা আছে—(১) সক্ৰিয় শান্তিবাদ (২) যুদ্ধৰ বিৰুদ্ধে মতবাদ গঠন। লগতে আৰু এটাৰ কথা কব পাৰি। সেইটো হৈছে গণতন্ত্ৰৰ ভেটি সুসংগঠিত কৰা। গণতন্ত্ৰ কেৱল এটা ৰাজনৈতিক আদৰ্শবাদেই নহয়। গণতন্ত্ৰৰ অৰ্থ বহুল। ইয়াক ব্যক্তি আৰু সমাজৰ ক্ষেত্ৰতো প্ৰয়োগ কৰিব পাৰি। আইষ্টাইনৰ মতে শান্তিৰ কাৰণে কৰা প্ৰচেষ্টাও এটা গণতান্ত্ৰিক প্ৰচেষ্টাই। কাৰণ তেওঁৰ মতে গণতন্ত্ৰৰ অৰ্থ হৈছে, “হিংসা, দ্বেষ আদি কলুষতা বৰ্জন।” জনমত গঢ়ি তোলাৰ কথা আহিলেই গান্ধীজীলৈ মনত পৰে। জনমত গঢ়ি তুলিবলৈ গান্ধীজীৰ নিচিনা

বিপ্লবীৰ আৱশ্যক হৈ পৰিছে। বিশ্বাস হয় যেন এই ক্ষেত্ৰত গান্ধীজীৰ অহিংস অসহযোগ নীতিয়ে বহুখিনি কাম কৰিব পাৰিব।

জনতাৰ লক্ষ্য যুদ্ধ বৰ্জন, শান্তি প্ৰতিস্থা। জনতাক লাগে শান্তি। কাৰণ জনতা পশু নহয়। যুদ্ধ পশুৰ বস্তু। আজিৰ জনতাই আপ্ৰাণ চেষ্টাবে হলেও শান্তিৰ নতুন দিগন্ত বঢ়িব।

সংস্কৃতিৰ ধৰ্ম্মনত /

হাইড্ৰ'জেন বোমাই পৃথিবীখনলৈ হতাশাবোৰ নমাই আনিছে। এই হতাশাই সকলোৰে মনবোৰ আবৰি পেলাইছে। পৃথিবীৰ চাৰিওকাষে আন্ধাৰবোৰ বিয়পি পৰিছে। এই আন্ধাৰৰ মাজত কেৱল এটা পোহৰৰ পথ আছে। সেইটো হৈছে সংস্কৃতিৰ পথ। এই পথ 'মটৰৰ কাৰণে বাস্তা' পৰি থকাৰ দৰে আমাৰ আগতে পৰি আছে। আমি কেৱল সেই পথেদি খোজ কাঢ়িব লাগে। সংস্কৃতিৰ প্ৰচাৰৰ কাৰণে আমাৰ দেশত কিছুমান চেলেকাচুবুৰীয়া প্ৰচেষ্টা হৈছে। এনে ধৰণৰ প্ৰচেষ্টাই আমাক আগবঢ়াই নি নিয়ে। ইয়াৰ কাৰণে সংস্কৃতিক এটা শক্তিলৈ ৰূপান্তৰিত কৰিব লাগিব (Culture as a force)। সংস্কৃতিৰ সূতী বোৱতী সূতী হ'ব লাগিব। এই সূতী হ'ব লাগিব বাইনৰ দৰে তেজী। ভাৰতীয় সংস্কৃতিত বোৱতী সূতীৰ লক্ষণ আছে। ইয়াৰ বৈশিষ্ট্য হৈছে ইয়াৰ ক্ৰমবৰ্দ্ধমান শক্তি। এই ক্ৰমবৰ্দ্ধমান শক্তিৰ কাৰণেই ভাৰতীয় সংস্কৃতি আজিও জীয়াই আছে। এইটো পণ্ডিত সকলৰ মত। আৰ্য্য-অনাৰ্য্য সংস্কৃতিৰ মিলনত এটা নতুন সংস্কৃতিৰ জন্ম হৈছিল, তেনেকৈয়ে হিন্দু আৰু মুছলমানৰ মিলনত এটা নতুন সংস্কৃতি গঢ়ি উঠিছিল। প্ৰত্যেক যুগতে ভাৰতীয় সংস্কৃতি মৰি মৰি জীয়াই আছে। এইদৰে মিলনৰ যোগেদি জীয়াই থাকিব পৰাটো সংস্কৃতিৰ বিশিষ্ট লক্ষণ।

মানুহ জীয়াই থাকিবলৈ বিচাৰে। সংস্কৃতিয়ে মানুহক জীয়াই ৰাখে। সভ্যতাৰ ওপৰত বেছি গুৰুত্ব দি জীয়াই থাকিবলৈ বিচৰাটো ভুল কথা। সভ্যতাৰ ধ্বংস যেই কোনো মুহূৰ্ত্ততে হ'ব পাৰে। কিন্তু সংস্কৃতিৰ ধ্বংস

নহয়। ই অনৰ। সভ্যতা ক্ষণস্থায়ী, সংস্কৃতি যুগমীয়া। গ্ৰীক সভ্যতা ধ্বংস হৈ গ'ল, গ্ৰীক সংস্কৃতি আজিও জীয়াই আছে। মহেঞ্জদাৰো সভ্যতা ধ্বংস হৈ গ'ল, কিন্তু সংস্কৃতি আৰ্য্য সংস্কৃতিৰ বুকুত আজিও জিলিকি আছে। এই থিনিতে সভ্যতা আৰু সংস্কৃতিৰ পাৰ্থক্যটো মন কৰিব লগীয়া। সভ্যতা হৈছে জীৱন যাত্ৰাৰ প্ৰণালী; ই ইটা সমাজ পদ্ধতি। আনহাতে সংস্কৃতি হৈছে সমাজৰ বিশেষ প্ৰকাশ। [Civilization is the way of living, culture is the characteristic way of living—Munshi] গতিকে সভ্যতা আৰু সংস্কৃতি শব্দ দুটাৰ অৰ্থ বেলেগ। আমি কওঁতে শব্দ দুটা সাধাৰণতে একেলগে ব্যৱহাৰ কৰো, সভ্যতা আৰু সংস্কৃতি Civilization and culture:। এই দুটা কথাৰ সম্বন্ধটো এনেকুৱা। এটা জাতি বা এখন সমাজ সুসভ্য হলেও সংস্কৃতি নাথাকিব পাৰে। আনহাতে সুসভ্যতা নাথাকিলে সংস্কৃতি গঢ়ি উঠিব নোৱাৰে। সংস্কৃতিৰ সৃষ্টিত সভ্যতাৰ দায়িত্ব গধুৰ। সংস্কৃতি নাথাকিলে সভ্যতাবো কোনো অৰ্থ নাই। সংস্কৃতিয়ে এটা জাতিৰ বৈশিষ্ট্যৰ কথা কয়। সভ্যতাই নকয়। কুৰি শতিকাৰ মাজ-ভাগত আমি আমাৰ সভ্যতাবে নিজক চিনাকি দিব নোৱাৰো। শিল্পবিপ্লৱৰ পিচৰ পৰাই সকলো ঠাইতে সভ্যতা একে হৈছে। গুৱাহাটী, বম্বে, লণ্ডন এই তিনিও চহৰৰ সভ্যতাৰ পাৰ্থক্য খুব কম। অৱশ্যে বম্বে, গুৱাহাটীৰ আৰু লণ্ডন, বম্বেৰ একোখন ডাঙৰ ছবি। গতিকে আমি আমাৰ পৰিচয় কেনেকৈ দিম? নিশ্চয় সংস্কৃতিৰ যোগেদি। আমি চিনাকি দিবলৈ হলে ক'ব লাগিব বেদ, উপনিষদ ৰছোতাসকলৰ কথা, গীতাৰ কথা, বুদ্ধদেৱৰ কথা, কালিদাসৰ কথা, বিবেকানন্দৰ কথা, মহাত্মা গান্ধীৰ কথা। তেওঁলোকে সংস্কৃতিৰ জগতলৈ বহুতো বৰঙনি যোগাইছে। সেই বৰঙনিৰে আমাক মৰিবলৈ দিয়া নাই। গ্ৰীচৰ সংস্কৃতিয়ে পশ্চিমীয়া ভাৰধাৰাৰ ওপৰত মৰিব নোৱাৰা প্ৰভাৱ নেপেলোৱা হলে গ্ৰীচৰ নাম ল'ব লগীয়া একো কাৰণ নাছিল। তাজমহল নসজোৱা হলে চাহজাহানক মনত ৰাখিবলগীয়া কোনো

কাৰণ নাছিল। বংগৰ, তলাতলঘৰ, দ'ল, পুখুৰী আদি নখন্দোৱা হলে সকলোবোৰ স্বেচ্ছাছাবী বজাক পাহৰি পেলোৱাৰ দৰে আহোম বজা সকলক বুৰঞ্জীয়ে পাহৰি পেলালেহেঁতেন। ইংলণ্ড জীয়াই আছে সংস্কৃতিৰ যোগেদি। এজন সংস্কৃতিৰ সমালোচকে লিখিছে যে যদি হঠাৎ টেমচ্ নদীত বান আহি গোটেই ইংলণ্ডক নদীৰ অটল গৰ্ভলৈ লৈ যায় তেতিয়াহলে এলিজাবেথান যুগত সৃষ্টি হোৱা সংস্কৃতি লৈয়েই ইংলণ্ড জীয়াই থাকিব। বৰ্তমানৰ শীতল যুদ্ধৰ জুইত কোন দিনা আমি জাহ যাব লগীয়া হব তাৰ ঠিক নাই। গতিকে আমি জীয়াই থাকিবলৈ বাচি লব লাগিব সংস্কৃতিৰ পথ, সাহিত্যৰ পথ। সাহিত্যৰ কথা কৈছো, কাৰণ সাহিত্যই সংস্কৃতিক লিপিবদ্ধ কৰে। সাহিত্য সংগ্ৰাহক।

সংস্কৃতি কি? ই কেৱল শূকুমাৰ ক'লা, সাহিত্য, দৰ্শন, ধৰ্ম্মনে আৰু কিবা কিবি? এইবোৰো। কিন্তু সংস্কৃতিৰ অৰ্থ বহুল। ইয়াৰ কেইবাটাও মহল আছে। শূকুমাৰ কলা একেবাৰে শেষ মহলটো। গোপাল হালদাৰে সংস্কৃতিৰ অৰ্থ এইদৰে বুজাইছে — “উপমা দিলে বলা যায় — কাব্য, গান, শিল্প, দৰ্শন, বিজ্ঞান, প্ৰভৃতি মানসিক সম্পদ যেন গাছৰ ফলফুল। সমাজ যেন গাছৰ কাণ্ড ও তাহাৰা শাখা-প্ৰাণাখা; আৰু জীৱিকাৰ উপদানেৰ-প্ৰাণা যেন সেই গাছৰ মূল। মূলেৰ সঙ্গ ফুলেৰ সম্পৰ্ক ভুলিবাৰ নয়। ফুল যে মিথ্যা, এই কথা মনে কৰিলে ভুল হইবে; আবার মূলও কাণ্ড হইতে তাহাকে একেবাৰে নিঃসম্পৰ্কিত বলিয়া মনে কৰিলেও ভুল হইবে। মূল যেমন ফুল নয়, ফুলও তেমন আকাশে ফোৰ্চে না..... উৎপাদন প্ৰাণা যেন গৃহেৰ ভিত্তি; সমাজ সমন্ধ যেন তহাৰ নিম্নতল বা গ্ৰাউণ্ড প্ল্যান, আৰু শিল্পকলা, দৰ্শন, বিজ্ঞান, প্ৰভৃতি মানসিক সৃষ্টি যেন গৃহেৰ কাৰুকাৰ্য্য খচিত উপৰতলা বা সৌধ চুড়া। দূৰ হইতে দেখিলে উপৰতলাৰ ৰূপেই আকৃষ্ট হইতে হয় প্ৰথম, তাৰপৰ নিম্নতলাৰ দিকেই দৃষ্টি যায়; কিন্তু ভিত্তিৰ কথা স্মৰণ না ৰাখিলেও তো ভুল হইবে।” এই শ্ৰেণীৰ লিখক সকলে বিশ্বাস কৰে

যে সমাজৰ পৰিচয় সংস্কৃতিৰ যোগেদি পোৱা যায়।

মেথিউ আৰণল্ডৰ মতে সংস্কৃতিৰ অৰ্থ “Culture means perfection.” প্ৰগতিবাদী চিন্তাশীল ব্যক্তিসকলে কয় যে সংস্কৃতিৰ অৰ্থ জীৱনযাত্ৰাৰ প্ৰণালী সহজ কৰা। জীৱন যাত্ৰাৰ প্ৰণালী সহজ কৰা মানে উৎপাদন প্ৰণালী সহজ কৰা। কাৰণ জীৱনৰ সকলোখিনি নিৰ্ভৰ কৰে উৎপাদনৰ ওপৰত। মানৱ সমাজৰ বুৰঞ্জী চালে দেখা যায় যে প্ৰত্যেকটো যুগত মানৱ সমাজ উৎপাদনৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি ৰূপান্তৰিত হৈ আহিছে। বন্যযুগত বস্তু উৎপাদনৰ কোনো সুব্যৱস্থা নাছিল। মানুহবোৰ দলে দলে ইঠাইৰ পৰা সিঠাইলৈ চিকাৰ বিচাৰি ঘূৰি ফুৰিছিল। সিহঁতৰ চিকাৰৰ অস্ত্ৰ আছিল শিলেৰে তৈয়াৰী। কিন্তু পিছলৈ চিকাৰৰ প্ৰণালী আৰু সহজ কৰিবৰ কাৰণে সিহঁতে আৰু উন্নত ধৰণৰ অস্ত্ৰ সাজিবলৈ ধৰিলে। সমাজৰ ৰূপ সংস্কৃতিৰ ওপৰত পৰে। চিকাৰজীৱি সমাজৰ সংস্কৃতিত চিকাৰৰ সামগ্ৰীয়ে প্ৰাধান্য লাভ কৰিছিল। কৃষিজীৱি সমাজত উৎপাদনৰ ৰূপ সলনি হয়। লগে লগে সংস্কৃতিয়েও বৰণ সলায়। কৃষিজীৱি সমাজখন প্ৰকৃতিৰ দয়াৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল। খেতি কৰিবলৈ অনুকূল বতৰ লাগে। প্ৰকৃতিয়ে নিৰ্দিষ্ট সময়ত বৰষুণ দি পথাৰ পানীৰে উপচাই পেলায়। প্ৰকৃতিক বৰষুণৰ কাৰণে সন্তুষ্ট কৰিব লাগে। প্ৰচুৰ শস্য কৰিব পৰাকৈ প্ৰকৃতিৰ মনটো ভাল লগাব লাগে। এইবোৰ ভাৱৰ প্ৰকাশ পালে সংস্কৃতিৰ যোগেদি। কৃষিজীৱি সমাজৰ সংস্কৃতি প্ৰকৃতিৰ লগত এনাজৰীৰে বন্ধা। শিল্পজীৱি সমাজতো সংস্কৃতিৰ ৰূপ সুকীয়া। শিল্পব্যৱস্থাত যন্ত্ৰই বহুত উৎপাদন কৰে সঁচা, কিন্তু উৎপাদন জমা হয়গৈ এটা শ্ৰেণীৰ হাতত। সেইটো পুঁজিপতি শ্ৰেণী। এই শ্ৰেণীটোৱে লোকে কৰা শ্ৰমৰ ওপৰত সুখ উপভোগ কৰে। ক'ৰবাত পঢ়া মনত পৰিছে কৰিওক ববীন্দ্ৰনাথে পুঁজিপতিসকলে লোকে কৰা শ্ৰমৰ ওপৰত সুখ উপভোগ কৰাৰ ওপৰত বঢ়িয়া মন্তব্য কৰিছে। পুঁজিপতি শ্ৰেণীটোৱে টকাৰ জোৰত সমাজ, সভ্যতা, সংস্কৃতি আনকি চৰকাৰৰ ওপৰতো অধিপতা

বিস্তার কৰে। এই শ্ৰেণীটোৰ হাতত সংস্কৃতিৰ জীৱনৰ লগত সম্পৰ্ক হেৰুৱাই পেলায়। ই হৈ পৰে ব্যাহ্যিক আড়ম্বৰপূৰ্ণ। পূজিপতি সকলে সংস্কৃতিৰ স্বৰূপ নিৰ্ণয় কৰে। তাৰ প্ৰমান পল বৰুৱন। বৰুৱনে এবাৰ এখন শান্তি সন্মিলনত কৈছিল যে যি সকলে আমেৰিকান নিগ্ৰোসকলক যুগ যুগ ধৰি দমন কৰি আহিছে, তেওঁলোকৰ হৈ চোভিয়েট ইউনিয়নৰ বিপক্ষে, যি তেওঁলোকৰ মানুহবিলাকক মানৱীয় মৰ্যাদাৰ চূড়ান্ত শিখৰলৈ তুলিলে, যুঁজ কৰিবলৈ যে যাব সেইটো কথা ভাবিবই নোৱাৰি। আমেৰিকান প্ৰেছত বৰুৱনৰ এই কথা ব্যাখ্যা দিলে যে বৰুৱনে কৈছে যে আমেৰিকান নিগ্ৰ'সকলে কছদেশৰ বিপক্ষে যুদ্ধ নকৰে। একেবাৰিগৈ পলবৰুৱন এজন বিশ্বাসঘাটক বুলি পৰিগণিত হ'ল। কিন্তু কিছুদিন আগলৈকে তেওঁ আছিল “দেশে বিদেশে ঘূৰি ফুৰা আমেৰিকাৰ গণতান্ত্ৰিক প্ৰণালীৰ মহত্ব আৰু মানৱতাৰ সাক্ষী।” সকলোবোৰ সঙ্গীতৰ তেওঁৰ কাৰণে বন্ধ হৈ গ'ল। চৰকাৰে তেওঁৰ পাচপৰ্ট বাটল কৰি দিলে। বৰুৱনে গোৱা গীতৰ বেকৰ্ড কেৱল নিগ্ৰ গীৰ্জাঘৰতহে বাজিল। সৰ্বগ্ৰাসী বাধিত সংস্কৃতিৰ ৰূপ কেনে হয় তাৰ আন এটা প্ৰমান পেষ্টাৰনেক্।

গতিকে এনেধৰণৰ আদৰ্শাত্মক সংঘাটৰ মাজত সংস্কৃতি জীয়াই থাকিব লাগিব। আজিৰ হিংসাবে ভৰা পৃথিবীখনত সংস্কৃতি কেৱল আভ্যন্তৰীণ কিবা এটা হলেই নহব, সংস্কৃতিৰ ভাষা থাকিব লাগিব। সংস্কৃতিৰ উদ্দেশ্য হ'ব লাগিব (১) শান্তি স্থাপন কৰা (২) অসামঞ্জস্য দূৰ কৰা (৩] সাম্যবাদী সমাজ গঢ়ি তোলা। শান্তিকামী পৃথিবীখন গঢ়ি তুলিবলৈ হলে একমাত্ৰ উপায় হৈছে সাংস্কৃতিক যোগাযোগ। সাংস্কৃতিৰ যোগেদি মানুহে মানুহক বুজিবলৈ বেছি সুবিধা পায়। সাংস্কৃতিক যোগাযোগ বেছি মুক্ত। এই যোগাযোগৰ যোগেদি পৃথিবীৰ মানৱীয় ঐক্যৰ কথা (Oneness of humanity) বুজাব লাগিব। ওচৰৰে বাহিৰ পাৰিস্থানে যদি ভাৰতবৰ্ষৰ লগত থকা সাংস্কৃতিক যোগাযোগৰ কথা হৃদয়ঙ্গম কৰে তেতিয়া হলে পাৰিস্থানে নিশ্চয় পাৰিস্থানৰ

যুদ্ধৰ মনোভাৱ আঁতৰাই পেলাব। সংস্কৃতিৰ লক্ষ্য হোৱা উচিত এখন বিভেদহীন সমাজ। যেইকোনো ধৰণৰ প্ৰাৰ্থক্যই আজিৰ যুগত নিন্দনীয়। কেৱল ৰাজনৈতিক প্ৰচেষ্টাই এখন সাম্যবাদী, বিভেদহীন সমাজ পুতিষ্ঠা কৰিব নোৱাৰে। তাৰ কাৰণে সাংস্কৃতিক প্ৰচেষ্টাও লাগে। প্লেটাই কৈছিল যে সঙ্গীতে আনকি ৰাজনৈতিক গতিও সলনি কৰি দিব পাৰে। ফৰাচী বিপ্লৱত মাৰ্চেইলিচ'ৰ দান মন কৰিব লগীয়া। ১৯৪২ ৰ গণবিপ্লৱত ‘বন্দেমাতৰম’ৰ দান অতুলনীয়। আমেৰিকাৰ ঘৰুৱা যুদ্ধ আনিছিল দাস প্ৰথাৰ ওপৰত এগৰাকী তিবোতাই লিখা এখন কিতাপে। আজিৰ যুগধৰ্ম্মই জনতাৰ মুক্তি বিচাৰে। ৰজা, মহাৰজা, বিজেতা, ক্ৰোধপতি লাহে লাহে চকুৰ পতাৰ পৰা আঁতৰি গৈছে। আজি, সাহিত্য, সংস্কৃতিৰ বিষয়বস্তু হ'ব লাগিব জনতা। এই জনতাক; “জীৱন, মুক্তি আৰু সুখ” দিবৰ কাৰণে বৰুৱনে গান গাই গৈছে। ৩ জ্যোতি পুসাদে কৈছিল — “এই জনতাৰ হাতত শিল্পীৰ পলিটিক্চ, এই জনতাক খাই বৈ সুস্থ-সবল হৈ শিল্পীৰূপে পুকাশ হ'বলৈ বাস্তৱিক সুযোগ সুবিধা দিয়াই শিল্পীৰ অৰ্থনীতি।”

শান্তি আৰু সাম্যবাদী সমাজ পুতিস্থা কৰাই সংস্কৃতিৰ লক্ষ্য। শান্তি প্ৰতিস্থা কৰিবলৈকো সাম্যবাদী সমাজ লাগে, সামঞ্জস্যহীনতা সদায় শান্তি বিৰোধী। গতিকে সকলোকে সাংস্কৃতিক ভাৱাপন্ন কৰি তোলাই সংস্কৃতিৰ কৰ্তব্য। আজিৰ যুগত সংস্কৃতিয়ে এইটো কৰ্তব্য পালন কৰিব লাগিব। “ব'ড টু কালাচাৰ” বোলা কিতাপ খনত লিখিছে যে যি মানুহ সাংস্কৃতিক ভাৱাপন্ন নহয় (uncultured) সি মানুহেই নহয়।

সাময়িক

নৈতিকতা আৰু জ্ঞানৰ অলমলৈ কেনেকৈ শান্তিৰ পথত এখোজ এখোজকৈ আগবাঢ়ি যাব পাৰি সেই কথা আলোচনা কৰা হৈছে। লগতে সংস্কৃতিয়ে কেনেকৈ শান্তি প্ৰতিষ্ঠা কৰাত সহায় কৰে তাৰ কথাও উল্লেখ কৰা হৈছে। গতিকে শান্তি প্ৰতিষ্ঠা কৰাত— নৈতিকতা (Moral value), প্ৰকৃত জ্ঞান আৰু সংস্কৃতি এই কেইটা উল্লেখযোগ্য বস্তু বা আহিলা বৰ্তমান আটাইকেউটাবে সঙ্কটপূৰ্ণ অৱস্থা।

বহুতৰ মতে আধুনিক যুগত ধৰ্মৰ সমাজখনক বান্ধি ৰাখিব পৰা শক্তিটোৰ বহুতোখিনি হ্ৰাস পাইছে। আধুনিক যুগটো হৈছে বিজ্ঞানৰ যুগ। সেইকাৰণে আধুনিক যুগক বৈজ্ঞানিক যুগ বোলে। এই যুগত ধৰ্ম আৰু বিজ্ঞানৰ আৱিষ্কাৰে ধৰ্মবিদ্বেষ, নীতিৰ বান্ধোন, মানসিক শান্তি সকলোবোৰ বিগ্ৰহ কৰি পেলাইছে। বৰ্তমান যুগত আৰু এটা শক্তিৰ কথা উল্লেখ কৰিব লাগিব। সেইটো হৈছে অৰ্থনৈতিক শক্তি। আজি পৃথিৱীৰ অৰ্থনীতি জটিল। পুৰণি পৃথিৱীত আজিৰ দৰে জটিল অৰ্থনীতি আৰু অৰ্থনৈতিক সমস্যা নাছিল। এই অৰ্থনৈতিক সমস্যাও জটিল কৰি পেলাইছে বৈজ্ঞানিক

আৱিষ্কাৰ সমূহে। বিজ্ঞানৰ আৱিষ্কাৰে অৰ্থনৈতিক উন্নতিৰ পথ সুগম কৰি দিলে সঁচা। কিন্তু লগে লগে সমস্যাবোৰো সৃষ্টি হ'ল বহুত। উদাহৰণ স্বৰূপে কৰ পাৰ উৎপাদনৰ ক্ষেত্ৰত যন্ত্ৰৰ ব্যৱহাৰৰ লগে লগে আৰম্ভ হ'ল শ্ৰমিক আৰু ধনীৰ দ্বন্দ। পেট্ৰলিয়াম আৱিষ্কাৰ হোৱাৰ লগে লগে হ'ল ৰাষ্ট্ৰ আৰু ৰাষ্ট্ৰৰ মাজত সংঘাট। এইবোৰ কথাৰ পৰা কৰ পাৰি যে শান্তি প্ৰতিষ্ঠাৰ কাৰণে প্ৰথম আৱশ্যকীয় কথা হ'ব বিজ্ঞানৰ নিয়ন্ত্ৰণ। বিজ্ঞানৰ নিয়ন্ত্ৰণ কেনেকৈ কৰিব পাৰি?

বিজ্ঞানবোৰ দুটা ভাগ আছে। এটা হৈছে দাৰ্শনিক, আনটো হৈছে ব্যৱহাৰিক। শান্তিৰ লক্ষ্যত উপনীত হ'বলৈ হ'লে বিজ্ঞানৰ এই দুটা ভাগৰ সমন্বয় হ'ব লাগিব। ব্যৱহাৰিক বিজ্ঞানে সভ্যতাৰ বহিমুখী ফালটোৰ ওপৰত বেছি গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছে। পৰিণামত পাৰিপাৰ্শ্বিক অৱস্থাৰ উন্নতি হৈছে সঁচা কথা কিন্তু; তুলনামূলক ভাৱে মানসিক উন্নতি নাইহোৱা বুলিয়েই ক'ব পাৰি। মানসিক উন্নতিৰ কাৰণে সভ্যতাৰ অন্তৰ্গত ফালটোলৈকো চকু দিব লাগিব। এটাক বাদ দি এটাক ধৰিলে সভ্যতা স্থায়ী হ'ব নোৱাৰে। পুৰণি সভ্যতা আছিল অন্তৰ্গত। আজিৰ সভ্যতা হৈছে বহিমুখী। গতিকে এইবোৰৰ কথা বাদ দি কেৱল বাহ্যিক উন্নতিৰ কথা চিন্তা কৰিলেই শান্তি প্ৰতিষ্ঠাৰ পথ সুগম নহয়। তেনে কৰিলে সভ্যতাৰ ধ্বংসও অনিবাৰ্য। সভ্যতাৰ কাৰণে, শান্তিৰ কাৰণে মানুহৰ উচ্চ গুণবিলাক জাগ্ৰত ৰি তুলিব লাগিব। এইটো প্ৰকৃত বিজ্ঞানে কৰিব পাৰে। কাৰণ প্ৰকৃত বৈজ্ঞানিক মনোবৃত্তি বুলিলে এনেকুৱা এটা অৱস্থাক বুজায় যিটোত “কু-সংস্কাৰ অকল ভাবাবেগৰ পৰা মুক্ত হৈ সত্যৰ ওপৰত মানুহৰ শ্ৰদ্ধা আৰু ঈৰ্ষা গভীৰ ভাৱে বাঢ়ি যায়।”

আজিৰ যুগত সকলো ক্ষেত্ৰত কেৱল স্বার্থপৰতাই দেখা দিছে। ৰাজনীতিৰ ক্ষেত্ৰত, সামাজিক ক্ষেত্ৰত, অৰ্থনৈতিক ক্ষেত্ৰত কেৱল মাথোন স্বার্থপৰতা। শান্তি, সমাজ, ৰাষ্ট্ৰ সকলোৱেই নিজৰ নিজৰ স্বার্থ প্ৰতিষ্ঠা কৰাৰ যত্নত মত্ত।

গতিকেই দেখা গৈছে স্বার্থপৰতা আৰু বুদ্ধিবৃত্তি বহুতখিনি আগবাঢ়ি গৈছে।
 ধৰ্ম্মবুদ্ধি, সত্যনিষ্ঠা, এইবোৰ বহুত পিচ পৰি গৈছে। স্বার্থপৰতা বাঢ়ি গৈছে
 কাৰণে জাতি, সমাজ, ৰাষ্ট্ৰ সকলো ক্ষেত্ৰতে সংঘাটৰ সৃষ্টি হৈছে। বৈজ্ঞানিক
 যুগটো সংঘাটৰ যুগেই বুলিব পাৰি। এইধৰণৰ সংঘাটৰ মাজত সভ্যতা
 বিপদগামী, শান্তিৰ পথ মেঘালী। কিন্তু শান্তি প্ৰতিষ্ঠা কৰিবলৈ হলে
 মানুহৰ এই স্বার্থপৰতাক তল পেলাই নৈতিক আৰু আধ্যাত্মিক গুণবান্ধিব
 উৎকৰ্ষ সাধন কৰিব লাগিব। এই উৎকৰ্ষ সাধন ব্যৱহাৰিক বিজ্ঞানে আনিব
 নোৱাৰে। এইবোৰৰ উৎকৰ্ষৰ কাৰণে আমি অনুপ্ৰাণিত হব লাগিব মহৎপুৰুষৰ
 জীৱনৰ আদৰ্শেৰে, ধৰ্ম্মৰ মূল বাণীবোৰেৰে। ধৰ্ম্ম মানে অনুষ্ঠানিক ধৰ্ম্ম নহয়
 যি ধৰ্ম্মই মানুহক সত্য আৰু জ্ঞানৰ জৰীবে বান্ধি ৰাখে। সেইয়াহে প্ৰকৃত
 ধৰ্ম্ম। এই খিনিতে বিজ্ঞান আৰু ধৰ্ম্মৰ এটা সহযোগ হব লাগিব।

